

Boris Golec

Nastanek in razvoj slovenskih meščanskih naselij – naslednikov protiturškega tabora (drugi del)

Obkolpski taborsko-utrdbeni trgi

Trije obzidani obkolpski kraji – **Kostel, Vinica in Pobrežje**, za katere se je v zgodnjem novem veku uveljavilo poimenovanje trg, so bili po svoji legi in zunanji podobi fortifikacijska naselja, vključena v razširjeni utrdbeni kompleks gradu. Vprašljivo pa je, kdaj se je zanje in v primeru Vinice tudi za neobzidani del kraja začelo uporabljati trško ime oziroma kdaj je le-to doseglo splošno priznanje, tako da je mogel Valvasor vse tri uvrstiti v svoj seznam trgov srednjega ali tretjega dela Kranjske (*Mittel-Crain*).¹ Medtem ko je Kostel prvič izpričan kot trg (*Marktl, Märkhtl*) leta 1570,² trškega poimenovanja za Vinico in Pobrežje ob neugodni strukturi virov ne srečamo pred osmim desetletjem 17. stoletja.³ Skupaj z viri, v katerih obravnavani kraji ne nastopajo kot trgi, pričajo navedena dejstva o postopni in razmeroma pozni uveljavitvi predstave o trgu. Ta se je naslonila predvsem na zunanji videz in ne na funkcijski sklop naselja, ki bi upravičeval trški naslov po zgledu starejših trgov. Brez obzidja namreč niti stara farna vas Vinica ne bi mogla postati trg zgolj na podlagi svoje gospodarske narave in priznanja trškega naslova s strani zemljiškega gospoda.

Četudi so vsi trije obkolpski trgi kazali podobno zunanjo podobo, so si bili po genezi nastanka precej različni. Kostel se je oprl na pomemben srednjeveški obmejni grad, Vinica na manjši grajski kompleks, medtem ko sta grad in obzidano naselje Pobrežje nastala povsem na novo šele sredi 16. stoletja iz izključno obrambnih razlogov. Pri ostalih dveh se je obzidani "trg" pridružil gradu nekaj desetletij prej, najbolj zgodaj v sedemdesetih letih 15. in najpozneje v prvi tretjini 16. stoletja, o čemer sicer nimamo oprijemljivejših poročil.

Kljub razlikam je bila temeljna razvojna pot taborsko naselje – trg pri vseh treh obravnavanih trgih enaka in ima v slovenskem prostoru edino vzporednico v razvojni poti tabor – mesto pri vipavskem Sv. Križu. Obkolpski trgi se v urbanističnem pogledu razlikujejo od Sv. Križa predvsem po dominantnosti svojih gradov, kar jih nasploh oddaljuje od klasičnega tipa primorskega taborskega naselja. Tudi sicer taborsko naselje, t. j. stalna obzidana naselbina refugialnega značaja, razen na Primorskem ni znan v drugih slovenskih pokrajinah. Obkolpski trgi, prvotno prav tako taborska naselja, so predvsem zaradi dominantnega gradu in poznejše pridobitve trškega naslova dodobra zakrili svoj nastanek iz prigrajske refugialne naselbine. Ob nepoznavanju zgodovinskih dejstev jim tudi P. Fister ni mogel dati ustrež-

¹ J. W. Valvasor, *Die Ehre deß Hertzogthums Crain*, II, Laybach 1689, str. 212.

² ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-3, urbar Kostel 1570, s. p., Kasstenzinß.

³ Vinica se prvič omenja kot trg leta 1674 (Dušan Kos, *Urbarji za Belo krajino in Žumberk (15.-18. stoletje)* (Viri za zgodovino Slovencev. Trinajsta knjiga. Novejši urbarji za Slovenijo. Prvi zvezek), Ljubljana 1991, str. 468 (odslej D. Kos, *Urbarji*), trg Pobrežje pa 1680 kot "opido Pobressie" (NŠAL, *ŽA Podzemelj*, R 1675–1703, 15. 8. 1680).

nega mesta v svoji tipologiji protiturških taborov. Kot tabor, vendar ne kot taborsko naselje, je označil samo Pobrežje, povsem prezrl pa Vinico in Kostel.⁴

Na podobni poti razvoja od taborskega naselja do trga je bila v zadnji tretjini 16. stoletja *Cerknica*,⁵ vendar je nazadnje zaradi pomanjkanja sredstev niso obdali z obzidjem in je okoli leta 1600 postala trg na drugačen način, s pridobitvijo privilegiranega tedenskega sejma.⁶ Glede na naselbinsko osnovo – velika farna vas – je Cerknica precej bliže vipavskemu Sv. Križu, kjer je protiturško obzidje obdalo starejšo vas.

Tako kot Sv. Križ med mesti so trije obkolpski taborsko-utrdbeni trgi v slovenskem prostoru po nastanku in vsebini sodili med trge-zapoznelce, vendar ima njihova zapoznelost precej drugačen kontekst kot pri kriškem mestu. Če je Sv. Križ edino zgodovinsko mesto, ki je dobilo mestni naslov že po letu 1500, je nastanek obkolpskih trgov del širšega procesa neformalnega "potrženja" vasi v spodnjem delu Kranjske. Pojav novih nominalnih trgov je tu sestavni del procesa zgodnjenovoveškega ugašanja srednjeveških in pojavljanja novih trgov. Na Dolenjskem in Notranjskem se je tako mreža trških naselij med 16. in 18. stoletjem temeljito predrugačila. Od 12 srednjeveških trgov sta dva izgubila trški naslov (Šentvid pri Stični in Trebnje–Stari trg), dva nazadovala na raven miniaturnega naselja s tremi domovi (Senožeče in Svibno), pojavilo pa se je kar 12 novih trgov, kar je v slovenskem prostoru skupaj z ugašanjem srednjeveških trgov izrazita posebnost Dolenjske in Notranjske. Ta specifika južne Kranjske, ki so jo bolj kot druge slovenske pokrajine pretresli tektonski premiki na Balkanu in ki je v novi vek stopila s precej neuravnoteženo mrežo meščanskih naselbin (zlasti na Notranjskem z enim samim mestom), pride še posebej do izraza v primerjavi z Gorenjsko in Slovensko Štajersko.⁷ Na gospodarsko močnem Gorenjskem z gosto posejanimi mesti se v zgodnjem novem veku ni pojavil noben nov trg,⁸ na Štajerskem pa sta po letu 1500 do neke mere uveljavila trški naslov samo dva kraja.⁹ Na Dolenjskem in Notranjskem so bile potrebe in možnosti za tiho uveljavitev trškega statusa nasprotno še dovolj velike, da se je večina novih trgov uspela brez vsakršne formalnopravne osnove uvrstiti v krog nominalnih trških naselij. Kljub domala tolikšnemu številu različnih tipov kolikor je bilo trgov novoveškega nastanka, vse vendarle povezuje pglavilna značilnost: po vsebini in tipologiji se ne morejo enačiti s trgi, nastalimi v srednjem veku. Samo določeni se lahko s slednjimi primerjajo po temeljnih, t. j. gospodarskih funkcijah. Edini kriterij za uvrstitev med trge je bila torej označba, pri nekaterih pogojena močno subjektivno. Celó po zelo ohlapnih merilih dobe, katero naselje se more imenovati trg, nekateri kraji to nedvomno niso bili; šlo je kvečjemu za poskuse vzpostavitve trga.

⁴ Prim. P. Fister, *Arhitektura*, str. 159–164.

⁵ Po zadnjem turškem vpadu skozi Cerknico 1559 je nadvojvoda Karel Cerkničanom leta 1567 namenil 200 goldinarjev za postavitev obrambnega obzidja okoli kraja (*ringhmaur ... vmb der flekhen gefuert werden solle*), v katerem je ob župnijski cerkvi že stal tabor (ARS, Vic. A., šk. 279, I/142, lit. T-1, 5. 4. 1567).

⁶ B. Golec, *Družba*, str. 246–247.

⁷ Prim. isti, str. 236–237.

⁸ Videti je, da je fužinarske Jesenice "povzdignil" v trg Valvasor, saj v znanih sodobnih virih trško oznako pogrešamo (prim. B. Golec, *Družba*, str. 237).

⁹ Gre za Makole in Bizeljsko (prim. J. Curk, *Trgi in mesta na Slovenskem Štajerskem. Urbanogradbeni oris do začetka 20. stoletja*, Maribor 1991, str. 74, 75, 99; J. Koropec, *Krško bizeljsko gospostvo*, v: ČZN NV 7 (1971), str. 32–33), medtem ko so zapoznili in dolgotrajni boj za uradno priznanje trškega statusa v 17. stoletju dokončno izgubile Ruše (prim. J. Koropec, *Ruše v srednjem veku*, v: ČZN NV 13 (1977), str. 89–90).

Tip in nastanek taborsko-utrdbenih trgov

Na prvem mestu velja poudariti, da o nastanku Kostela in Vinice ter o zgodnejši razvojni fazi vseh treh trgov ne razpolagamo z zadostnimi viri. Gosposčinski arhivi so ohranjeni fragmentarno (v mlajši dobi je izjema Pobrežje), potencialni viri, ki bi mogli problem osvetliti, pa raztreseni še čakajo naključnega najditelja.¹⁰ Fizična celota gradu in obzidanega naselja kot odločilna okoliščina za poimenovanje trg je pri Kostelu in Vinici najbrž resnično nastala že v času najhujših turških vpadov v zadnji tretjini 15. stoletja, vendar navzlic temu po svoji vsebini in funkcijah ne upraviči oznake srednjeveški trg. Ne vzdrži niti primerjava s Senožečami, kjer je obzidani kaštel ali trg prav tako mlajšega nastanka, a ne gre za protiturški tabor.¹¹

Obkolpski trgi kot taki, s priznanim nominalnim statusom trga, so vsekakor plod novega veka, njihov nastanek pa motiviran pretežno z negospodarskimi razlogi, kar se močno odraža pozneje, ko izgubijo svojo primarno, t.j. obrambno funkcijo. S slednjo je bila v prvi dobi tesno povezana vloga refugija ali tabora za okoliško kmečko prebivalstvo. Pri Kostelu je zabeležena skupaj s prvo omembo trga v urbarju iz leta 1570,¹² pri Vinici malo pozneje z izrecno oznako tabor (1595–96),¹³ pri Pobrežju pa v mlajšem Valvasorjevem opisu trga kot refugija ter v urbarjih iz prve polovice 18. stoletja.¹⁴ Ker je v literaturi zaslediti samo taborsko funkcijo Pobrežja, povzeto po Valvasorju, je pobreški obgrajski tabor, kot rečeno, edini upoštevan v temeljnem delu P. Fistera o arhitekturi slovenskih protiturških taborov. Avtor ga ne uvršča med taborska naselja, temveč v tip taborskih kompleksov, priključenih utrjenim gradovom, med katerimi so največji stali ravno ob Kolpi. Pobrežju postavlja ob bok tipsko enak tabor pri gradu Poljane ob Kolpi,¹⁵ vendar moremo glede na njune značilnosti upravičeno označiti kot obgrajska tabora tudi Kostel in Vinico, ki s prejšnjima sestavljata verigo štirih obkolpskih taborov. V njihovem primeru gre poleg tega za taborsko funkcijo kot eno od funkcij naselja in ne za klasičen protiturški tabor, ki mu je vsebinsko najbližji omenjeni poljanski tabor, sicer pomenljivo imenovan Tržič, vsi trije (poznejši) trgi pa se tipu obgrajskega tabora vsebinsko odmikajo.

Njihova značilnost je namreč stalna naseljenost, ki je razen pri povsem na novo nastalem Pobrežju starejša od obzidja, je pa šele z njim dobila novo kvaliteto in kvantiteto tudi v

¹⁰ Naše vedenje o naselbinah in pojavih poimenovanja trg temelji na sistematičnem pregledu kranjskega vicedomskega arhiva (v ARS), arhiva spodnjeavstrijske in notranjeavstrijske dvorne komore, dobršnega dela arhiva notranjeavstrijske dvorne vlade (v StLA) in kranjskih deželnih stanov (v ARS). Dober pokazatelj odsotnosti označevanja neke naselbine s trgov je zlasti krajevna kartoteka za del stanovskega arhiva, imenovan Deželne zadeve.

¹¹ Prim. B. Golec, Družba, str. 21–22, 57. – Obzidani trški (kaštelski) kompleks je nastal najpozneje v začetku 15. stoletja in je v prvi omembi leta 1443 jasno razmejen od starejše vasi (*in dem Chastell ze Senaseczschach bey Vnser Frawn kirchen ... Senoseczschach inn dem dorff*), pri čemer je F. Kos s kaštelom zmotno mislil na grad (Iz arhiva, str. 117). V virih se nato še dolgo pojavlja sinonimna oznaka "kaštel ali trg". Za trg je poleg tega še ob zatonu srednjega veka jasno izpričan privilegiran pravni in gospodarski položaj. Obenem je pomenljivo, da se senožeški trg (*markcht*) prvič izrecno omenja leta 1460 v istem urbarju, kjer srečamo tudi najstarejši na Slovenskem omenjeni tabor – Tabor sv. Katarine pri Štjaku (P. Fister, Arhitektura, str. 165; M. Kos, Urbarji Slovenskega Primorja, str. 202).

¹² ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-3, urbar Kostel 1570, s. p., Kasstenzinß.

¹³ Deutsch-Ordens Zentralarchiv, Wien (DOZA), Ballei Österreich (BÖ), K 305/4, Inventar 1595, s.p.; Inventar 1596, s.p.

¹⁴ J. W. Valvasor, Die Ehre XI, str. 144–145. ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, 1. del, urbar Pobrežje 1711–1715, fol. 8–10; knj. 3, urbar Pobrežje 1718–1722, s. p.; knj. 8, urbar Pobrežje 1737, s. p.

¹⁵ Prim. P. Fister, Arhitektura, str. 93–99.

Kostelu in Vinici. Tipsko so obravnavane naselbine razmeroma blizu taborskim naseljem, razširjenim na Primorskem, zlasti na Goriškem. Ta tip stalnega naselja je sicer praviloma ločen od gradu, vendar srečamo taborsko naselje v povezavi z gradom vsaj pri štirih primorskih krajih.¹⁶ Tudi Kostel, Vinica in Pobrežje združujejo glavni značilnosti obeh tipov – taborskega naselja in tabora ob gradu, pri čemer jih opazno zaznamuje dominantnost grajskega kompleksa.

Obkolpski taborsko-utrdbeni trgi so torej zrastle pod okriljem in varštvom gradov. Kot stalno naseljene naselbine so nato brez formalnopравnih dejanj, drugače kot vipavski Sv. Križ, postali nekakšni trgi predvsem ali zgolj po imenu. Tak razvoj sta kostelskemu in pobreškemu omogočili obe pomembni zemljiški gospodvi, viniškemu pa slejkoprej tudi gostejša naselitev in oprtost na starejšo farno vas tik ob njem, zato se je trško ime razširilo še na neobzidani del naselja.

Verjeten zgled za uveljavitev trškega imena moremo nenazadnje iskati v trdnjaviških naselbinah bližnje Hrvaške krajine. Tu se je leta 1579 začela gradnja trdnjave in mesta Karlovac, ki so ga poleg vojakov naseljevali civilisti in je dve leti pozneje dobilo kraljevski privilegij.¹⁷ Podobno so se v naslednjem stoletju nekateri trdnjavski kraji, ki so po zunanem videzu precej spominjali na obkolpske grajsko-taborske komplekse, ponašali s trškim naslovom.¹⁸

Neposredno pričevanje o tem, kdo so bili graditelji obkolpskih taborskih trgov in kakšna prvotna funkcijsko-pravna narava naselij, imamo le za Pobrežje. Če je za grad Pobrežje Ivan Lenkovič sredi 16. stoletja zapisal, da ga bo postavil na čistini na strmi skali,¹⁹ je pri Kostelu in Vinici vsekakor šlo za določeno naselbinsko kontinuiteto. Zaradi pomanjkanja virov o nastanku obeh obzidanih kompleksov se nenazadnje zdi mogoč tudi srednjeveški izvor trga, ki se je šele pozneje obdal z obzidjem in dobil poudarjeno obrambno vlogo.²⁰ Vsičujejo se namreč analogije z dvema po legi sorodnima in prav tako slabo dokumentiranimi trgovama v notranjosti dežele: s Svibnim in Turjakom. Tako kot za oba belokranjska trga namreč nimamo nikakršnih poročil o srednjeveškem trgu Turjak,²¹ kar bi veljalo tudi za Svibno, če se ne bi ohranila urbar in osamljena prodajna listina iz prve polovice 15. stoletja.²² Omenjena trga in njuni tržani bi se v tem primeru v virih pojavili šele v urbarjih iz sedemdesetih let 16. stoletja, torej sočasno s kostelskim trgov.

Zlasti pri obravnavi **Kostela** se zato posebej oziramo na vzporednice in razlike z zgornjima tržcema Turjak in Svibno. Le-te jasno potrjujejo, da Kostel ni mogel biti srednjeveško naselje, ki bi po merilih dobe veljalo za trg. Predvsem se je treba zavedati drugačnih okoliščin nastanka primerjanih trgov. Vinica in Kostel ter med njima ležeči grad Poljane, kjer se leta

¹⁶ Poleg Sv. Križa so takšna naselja še Štanjel na Krasu (prim. N. Štupar-Šumi, Štanjel, str. 5–6; prim. V. Simoniti, Vojaška organizacija, str. 205), Tabor nad Dornberkom (P. Fister, Arhitektura, str. 163) in Šilentabor na Pivškem (isti, str. 162).

¹⁷ Povsem novonastalo trdnjavsko mesto, obdarovano z dvema letnima in rednim tedenskim sejmom, se je poslej imenovalo "civitas", meščani pa "cives civitatis novae Carlstadt". Prim. Milan Kruhek, Postanak i razvoj tvrđave i grada Karlovca, v: Karlovac 1579–1979, Karlovac 1979, str. 83–84.

¹⁸ Po Valvasorju sta trga (Markt) Budački in Tovin, Modruša je bila nekdanj "eine alte Stadt", Ogulin pa v Valvasorjevem času dokaj velik, s številnimi hišami, "wie ein Städtlein" (J. W. Valvasor, Die Ehre VIII, str. 68, 70, 73).

¹⁹ Prim. Niko Županič, 400 let gradu in trdnjave Pobrežje ob Kolpi 1557–1957, v: Dr. Niko Županič. Ob odkritju njegove spominske plošče v Gribljah v Beli krajini, 1972, str. 32–34 (odslej N. Županič, 400 let).

²⁰ Takšno mnenje zastopa za Vinico D. Kos (Urbarji, str. 60–61).

²¹ Prim. B. Golec, Družba, str. 24–25.

²² Prim. isti, str. 22.

1576 pojavi tabor s povednim imenom "Novi trg",²³ so bili namreč vseskozi obmejni gradovi, ki so močno pridobili na pomenu od druge polovice 15. stoletja s tektonskimi političnimi spremembami na Balkanu. Geneza njihovih prigrajskih naselij, za katere se je uveljavil naslov trga, se je bistveno razlikovala od srednjeveških trgov, nastalih predvsem iz gospodarskih razlogov in pobud.

Hipoteze, da je trg Kostel nastal še v poznem srednjem veku, ni mogoče utemeljiti ne s pisnimi pričevanji ne z zadostnimi indici ali analogijami. Že v dobi najintenzivnejše kolonizacije Kočevske, ko so se na ortenburških tleh pojavili trije trgi, Ribnica, Kočevje in Poljane, je grad Kostel takšno priložnost zamudil. V dedni pogodbi med Ortenburžani in Celjani so leta 1377 skupaj z ortenburškimi gradovi navedeni vsi trije prej omenjeni trgi, medtem ko se Kostel imenuje zgolj trdnjava (*Grafenwart*), povrh tega skupaj s Poljanami, ki imajo ob sebi že trg (*Polan samt dem markt*).²⁴ Tudi vse znane pogodbe o lastništvu, oskrbništvu in zastavitvah kostelskega gospostva pod Celjani in Habsburžani govorijo samo o gradu,²⁵ kar sicer ni nenavadno niti za razne pogodbe o gospostvih, v katerih so ležali pomembni trgi.²⁶ Razen gradu so pisne omembe kostelskih krajev do konca srednjega veka precej skope, pri čemer zajema pojem Kostel največkrat celotno pokrajino in cerkveno središče v Fari.²⁷ Naselitveno podobo Kostelskega končno odkriva urbar kostelskega gospostva iz leta 1494, v katerem trga kot urbarialnega naselja ni, niti ni omenjen v kakšni drugačni zvezi, denimo pri mitnini, vinotočih ali desetinah.²⁸ Pri tem moramo zavrniti možnost, da trg ne bi bil vnesen v urbar, ker morda ne bi imel nobenih urbarialnih obveznosti, kar se je izkazalo za Turjak.²⁹ Ko se namreč kostelski trg prvič pojavi v urbarju iz leta 1570, gre namreč evidentno za povsem drugačno vsebino pojma trg kot pri Turjaku in nasploh pri trgih srednjeveškega nastanka. Funkcijska različnost od dejanskih trgov se kaže že v sami za naselitev zelo neugodni legi v strmini tik pod gradom, s katerim sestavlja trg enovit utrdbeni kompleks.

Okolica kostelskega gradu sicer v srednjem veku ni bila brez pogojev za oblikovanje tržnega naselja, do česar pa, tako kot še pri mnogih drugih gradovih, ni prišlo. Pozneje

²³ Po objavi urbarja gospostva Poljane v: D. Kos, *Urbarji*, str. 282.

²⁴ Regest 1377 XI. 23. v: H. Wiessner, *MHDC X*, str. 262, št. 837.

²⁵ ARS, Mikrofilmi, Listine iz HHStA, 12 D/9, 1425 V. 6., Celje; 12 D/10, 1425 V. 6., Celje. – ARS, Zbirka listin, Listine iz HHStA, Repertorij I, 1466 X. 19., s. 1. – ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-1, prepisi listin: 1504 V. 2., Augsburg; 1504 V. 5., Augsburg; 1551 VIII. 8., Dunaj; 1563 III. 29., Dunaj; 1563 IV. 2., Dunaj. – StLA, Kammer-Registratur. 1535–1543, fol. 90–91, 27. 8. 1535.

²⁶ Trg se denimo ne navaja ob zastavitvi gospostva Ribnica leta 1470 (ARS, Zbirka listin, Listine iz HHStA, Repertorij I, 1470 V. 21./1, vidimus: 1535 IX. 25) ali pri prodaji gospostva Žužemberk (StLA, Kammer-Registratur, 1538, fol. 2, 1. 1. 1538). In vendarle se izrecno navaja mali trg Poljane, ko je bil grad Poljane leta 1457 dan v zastavo Erhartu in Andreju Hohenwarterju "mitsambt dem markt" itd. (ARS, Mikrofilmi, Listine iz HHStA, 14 D/12, 1457 X. 29., Velikovec).

²⁷ Prim. Milko Kos, *Gradivo za historično topografijo Slovenije* (za Kranjsko do leta 1500), I–III. Ljubljana 1975, str. 276–277 (odslej M. Kos, GHTS). – Glede na lociranje poznejše župnijske cerkve Marije Vnebovzete v Kostel (*Costel, im Costell*) je treba v njeni bližini iskati tudi tri hube, ki se leta 1436 navajajo "im Costel vnder der kirchen gelegen" ter "bey der kirchen im Kostel" (ARS, Zbirka rokopisov, I 57 r, fol. 40, 94). Če bi bila mišljena cerkev sv. Treh kraljev v trgu pod gradom, ki v srednjem veku ni izpričana, bi bila lokacija vsekakor označena po gradu in šele nato po cerkvi.

²⁸ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-2, urbar Kostel 1494, s. p. – Tudi v novejši literaturi se ponavlja podatek, da je bilo v kraju Kostel leta 1494 pet kmetij (prim. *Krajevni leksikon Slovenije*, II. knjiga, Ljubljana 1971, str. 229; Jože Žagar-Jagrov, *Kostel. Ljudje in zemlja ob Kolpi, Kočevje* 1983, str. 26 (odslej J. Žagar-Jagrov, *Kostel*). Dejansko gre za vas Kuželj na skrajnem zahodnem koncu kostelske pokrajine, ki se v urbarjih vedno navaja prva: leta 1494 kot "Cossel das darff" in 1570 kot "Khusl" (ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-3, urbar Kostel 1570, s. p.).

²⁹ Prim. B. Golec, *Družba*, str. 24.

močno razširjeno kmečko trgovanje s soljo v zameno za žito³⁰ je bližino gradu morebiti že zgodaj izkoristilo za občasno tržišče, pri čemer pa bi se srednjeveški trg nedvomno razvil v položnejši legi v Dolnjem Kostelu in ne v strmini, kjer stoji današnji Gornji Kostel, imenovan Trg. Morebitna poznejša preselitev trga v varnejše zavetje tik pod gradom bi se poleg tega prav gotovo ohranila vsaj v spominu, če že ne v toponimu Stari trg.

Potem ko trg Kostel leta 1377 zagotovo še ni obstajal, za njegovo "ustanovitev" pri lastnikih gospostva tudi pozneje ni bilo zadostne volje in/ali moči. Proces oblikovanja trških naselbin se je dotlej že močno upočasnili, vsi pozno izpričani trgi, omenjeni šele v prvi polovici 15. stoletja (Postojna, Senožeče, Svibno, Višnja Gora), pa so bili dejansko zgodnejšega nastanka in naslonjeni na starejše tržišče ali vaško naselje.³¹ Tudi okoliščine, ki so privedle do nastanka tržcev Svibno in Turjak, po velikosti in pomenu na zunaj podobnih Kostelu, so težko primerljive s kostelskimi. Pri obeh je poglavitni vzgib moč videti v interesu pomembnih plemiških rodbin, saj je šlo za vzpostavitev trga pod rodbinskim gradom, kar kostelski grad ni bil. Turjak se je poleg tega umestil na frekventno prometnico proti Kvarnerju, svibenskemu trgu, ležečemu ob stranski prometnici, pa je dajal pečat sedež pražupnije.

Četudi gre v naselbinskem pogledu med Kostelom in Svibnim za tipsko podobnost majhnega suburbija v naročju grajskega hriba, je treba opozoriti še na eno pomembno razliko: Svibno ima na voljo precej obsežnejši in neprimerno položnejši prostor, poleg tega pa ni bilo nikoli obzidano. Kostelu je bilo podobno samo po šibki obljudenosti, vendar šele v 16. stoletju, ko so dejansko že ugasnile njegove trške funkcije.³² Istega leta kot za Svibno, 1570, je nastal tudi reformirani urbar deželnoknežjega zastavnega gospostva Kostel s prvo omembo tržca (*Markhtl, Märkhtl*), toda funkcijsko, kot rečeno, močno drugačnega od trgov srednjeveškega izvora. Drugi kranjski trgi vključno s Svibnim nastopajo v sočasnih reformiranih urbarjih kot urbarialna naselja, ki se po dajtvah in delovnih obveznostih razlikujejo od podeželja, posestniki pa se pri vseh izrecno imenujejo "purgarji" (*burger, purger*).³³

Za trg Kostel, kakršnega ponazarja urbar leta 1570, pogrešamo vse zgornje značilnosti, medtem ko sta nasprotno jasno izpričana poglavitni namen nastanka in naselbinska funkcija: obramba gradu z refugijem. Trg zasledimo šele na koncu urbarja pri opisu posebnih prihodkov. V zvezi s kaščnim činžem (*Khasstenzinß*) je zabeleženo, da omenjeno dajatev plačuje vsak podložnik s Kočevskega ali Hrvaškega, ki postavi kaščo v tržcu (*im Markhtl*). Število kašč se je po navedbi urbarja pogosto spreminjalo in je tedaj znašalo 27, neupoštevaje kašče domačih kostelskih podložnikov. Neposredno na kaščni činž se vežejo dajatve stalnih naseljencev – trških oštetarjev (*von den hofstetten im Märkhtl*). Koliko jih je živelo v trgu, ne vemo, saj sta poimensko navedena samo dva, nihče razen njiju pa po izrecni navedbi ni plačeval ničesar (*diennt niemandts nichts*). Končno je pri tlaki razvidno, da so bili po-

³⁰ Prim. J. Žagar-Jagrov, Kostel, str. 94. – F. A. Breckerfeld je konec 18. stoletja v opisu gradu in trga Kostel zapisal: "Ukvarjajo se tudi močno s solno trgovino, tako da sol povečini zamenjujejo za žito. Živijo revno in so pri vseh nadlogah izjemno potrpežljivi." (ARS, Gospostvo Dol, fasc. 123, F. A. Breckerfeld, Topografija Kranjske I, str. 239).

³¹ Prim. B. Golec, Družba, str. 21–24.

³² Število posestnikov v trgu Svibno se je po urbarju iz leta 1570 glede na prvo polovico 15. stoletja prepolovilo. Po urbarju, nastalem malo pred letom 1439, svibenski trg z 32 posestniki in poudarjeno neagrarno naravo ni zaostajal za večino dolenjskih trgov, leta 1570 pa je premogel le še 20 obdavčencev, od tega 16 s hišno posestjo (B. Golec, Družba, str. 734).

³³ Ribnica: ARS, Gospostvo Ribnica, knj. 1, urbar 1573, s.p. – Radeče: ARS, TK RDA, N 168, No. 43, urbar Radeče 1575, s.p. – ARS, Vic. A., šk. 107, I/60, lit. S X-1, urbar Žebnik ali Radeče 1576, s.p. – Litija: ARS, TK RDA, N 205, No. 35, urbar Višnja Gora 1578, s. p. – Stari trg v Poljanah: D. Kos, Urbarji, str. 282, 293, 295. – Planina: ARS, Vic. A., šk. 84, I/49, lit. H III-6, urbar Hošperk 1573, s.p. – Postojna: ARS, TK RDA, P 98, No. 12, urbar Postojna 1576, s.p.

dložniki dolžni drug za drugim v trgu opravljati stražarsko službo (*zu der wacht im Märckhtl*).³⁴ Posebej pomenljivo je dejstvo, da se trg v urbarju ne omenja v nobeni drugi zvezi, ki bi kazala na njegove trške funkcije.³⁵

Ob izraziti funkcijski različenosti s trgi v drugih deželno knežjih zastavnih gospostvih je nasprotno opazna precejšnja skladnost Kostela s Tržičem, obgrajskim taborom pri sosednjem gradu Poljane ob Kolpi. V šest let mlajšem poljanskem reformiranem urbarju iz leta 1576 se današnji Tržič, del naselja Predgrad, imenuje "Novi tržec" in se prav tako kot kostelski trg navaja le v rubriki prihodkov od kašč (*Cassten dienst im Neuen Märckhtl*). Enako kot v Kostelu so kaščno dajatev tudi tu naložili zgolj tujim podložnikom, tedaj skupaj 25 osebam za prav tolikšno število kašč.³⁶ Iz urbarja je nazorno razvidna taborska narava Tržiča, povsem drugačna od značaja dva kilometra oddaljenega srednjeveškega trga Poljane, ki je v razlikovanje od tabora "Novi trg" dobil ime Stari trg.³⁷ V slednjem (*Alten Marckhtl*) je popisanih 14 gospodarjev na 19 oštatih in dva posestnika vrtov, ki so pri odmeri tlake obravnavani kot "purgarji" (*die burger aus den Alten Marckhtl*) in temu primerno oproščeni vsakršnih obveznosti, razen če gre za gradnjo oziroma utrjevanje gradu.³⁸

Po urbarjih iz sedemdesetih let 16. stoletja tako torej med obkolpskima sosedoma, poljanskim obgrajskim taborom Tržič in kostelskim Trgom, ni takorekoč nobenih razlik. Zato pa se oba jasno ločita od dejanskih trgov, kakršen je bil obema najbližji Stari trg v Poljanah. Povezuje ju nadalje skupen izvor imen Tržič in Trg, ki se v urbarjih odraža v prevedenih nemških oblikah "im Neuen Märckhtl" oziroma "im Märckhtl", vsekakor posnetih po živi govorici, pri čemer sta lastni imeni postali stvarni imeni. Trško ime se je pri obeh taborih povsem uveljavilo, najbrž v ljudskem jeziku celo brez druge ustreznice (Novi tržec oziroma Kostel). Ker je bil pojem trga v rabi za zelo širok spekter različnih krajev, ne da bi imel jasno pravno vsebino, se je tem lažje prilepil obzidanemu podgrajskemu kompleksu, po temeljni funkciji sicer protiturškemu taboru, a nekoliko drugačnemu od klasičnega tipa tabora. Presenetljivo je, kako močno se je pri Kostelu uveljavilo krajevno lastno ime Trg. Slednje se je drugod zakoreninilo predvsem pri starejših trgih, denimo v sinonimu Trg za notranjska trga Vipavo in Planino, pa vendar – analogno s Kostelom – tudi pri mlajšem, sicer še srednjeveškem utrjenem tržcu Senožeče.³⁹

Če je senožeški trg izpričano že v srednjem veku izpolnjeval kriterije za status pravega trga, ima "neustrezno" poimenovanje trg za kostelski obgrajski tabor zgovorno vzporednico v sosednjem poljanskem taboru z imenom Tržič. Ta je leta 1576 izpričan kot "Novi tržec", pač v nasprotju s Starim trgov, t. j. prvotnim trgov Poljane, ki je mogel Poljancem nenazadnje dati navdih za poimenovanje obgrajskega tabora kot novega ali malega trga – "tržiča". Ali se je kostelski Trg zgledoval po njegovem imenu, niti ni pomembno. Za izbiro imena kvalitativno novega – obzidanega naselja namreč ni imela večjega pomena vsebina pojmov, temveč naselbinski videz. Tako zapiše še Valvasor dobrih sto let pozneje naslednje

³⁴ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-3, urbar Kostel 1570, s.p.

³⁵ Trga ni pri dajatvah vinotočev (*taffernrecht*) niti pri mitnini, medtem ko o proščenskih sejmih in prisednikih v kostelskem deželskem sodišču sploh pogrešamo kakršne koli podatke.

³⁶ D. Kos, *Urbarji*, str. 282–283.

³⁷ Nerazvidnost stalne poselitve, podložniške kašče in nadaljnji razvoj Tržiča zanikajo trditve I. Simoniča, da se je "v 16. stoletju v taboru razvil trg" (prim. Ivan Simonič, *Grad Poljane ob Kolpi*, v: *Kronika* 26 (1978), str. 39).

³⁸ D. Kos, *Urbarji*, str. 282, 293.

³⁹ Še danes ime Trg za prebivalce Vipavskega pomeni Vipavo, medtem ko se sinonim Trg za Gorenjo Planino zadnja desetletja izgublja, v Senožečah pa je za nekdanj obzidani del naselja že skoraj povsem potonil v pozabo.

besede: "Pod gradom /Poljane/ se kaže velik tabor, v katerem je veliko majhnih hišic, zato spominja na trg ali mestece (!), zlasti ker je najbolje preskrbljen z okroglimi stolpi in obzidji. V vojnih časih je nudil zatočišče okoliškim podeželanom, ki so se semkaj zatekali s svojim premoženjem in imetjem ter odbijali sovražne napade. V mirnih časih so hišice nenaseljene in stojijo prazne."⁴⁰ Odločilnost zunanje podobe pri poimenovanju je zaslediti tudi za trg Kostel ali Trg: vir iz leta 1581 ga namreč enkrat imenuje »grad« in drugič »mesto«. V nekem sodnem sporu se najprej omenja podložniška kašča v "gradu" Kostel (*gaden im gschlos Khostl*), ki jo je zastavni imetnik gospostva podrl, ker je bila preblizu "mestnim" (!) vratom (*dem statt thor zu nahent*).⁴¹

Poljanski Tržič in kostelski Trg sta se ob vseh skupnih značilnostih vendarle že od nastanka razlikovala v nekaterih temeljnih potezah, zaradi katerih sta imela tabora pozneje različno razvojno pot. Medtem ko je bil Tržič tipični kmečki protiturški tabor na sicer netipični legi ob gradu, je kostelski Trg opravljal še druge vloge. Poljanski tabor denimo ni imel večjega pomena za obrambo gradu, saj je stal na naravno utrjenem skalnatem pobočju pod gradom, skozi katerega je najbrž vodil tudi edini vhod v tabor.⁴² Kostelski grad je nasprotno uporabljal trško obzidje za svojo predstražo. Podložniki, ki jim urbar leta 1570 nalaga stražarsko obveznost, so hkrati varovali edini dostop v grad, v kaščah shranjeno podložniško imetje in končno tudi maloštevilne stalne naseljence Trga. Prav po stalnih prebivalcih, imetnikih oštatov, se je kostelski Trg v 16. stoletju in pozneje razlikoval od poljanskega Tržiča, kjer urbar iz leta 1576 o stalni naseljenosti molči, Valvasor pa sto let pozneje izrecno poudari, da so hišice v mirnih časih prazne. Tako se je kostelskemu tabor-skemu naselju Trg "uspelo" že pri Valvasorju uvrstiti med ostale kranjske trge⁴³ in nato ohranjati status trga vse do 19. stoletja,⁴⁴ medtem ko je nenaseljeni oziroma samo občasno naseljeni refugij Tržič ugasnil, brž ko je prenehala njegova taborska funkcija.⁴⁵

Bodoči različni razvojni poti sta se zarisali že ob samem nastanku obeh taborov. Če pri Poljanah še lahko domnevamo, da na neprikladnem južnem pobočju pod gradom poprej ni

⁴⁰ J. W. Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 449: "Unter dem Schloß zeigt sich ein grosser Tabor, in welchem viel kleine Häuslein und er daher einem Marckt oder Städtlein nicht ungleich zumal weil er mit runden Thürnen und Ringmauren bestens versehen: und dieses die Zuflucht der hier herum=wohnenden Landleute zu Kriegs=Zeiten gewesen allwohinein sie sich mit aller ihrer Haab und Gütern geflüchtet und den feindlichen Anfall abgetrieben. Zu Friedens=Zeit aber lässt man diese Häuslein unbewohnt und leer stehen."

⁴¹ ARS, Vic. A., šk. 373, protokoli zaslišanj 1581–1582, pag. 67–68, 18. 4. 1581.

⁴² P. Fister, *Arhitektura*, str. 98–99.

⁴³ J. W. Valvasor, *Die Ehre* II, str. 212; XI, str. 216–217.

⁴⁴ Kostel je trg tudi na Florijančičevem zemljevidu Kranjske iz leta 1744 (Janez Dizma Florijančič pl. Grienfeld, *Deželopisna karta vojvodine Kranjske*. Ljubljana 1744, Faksimile Monumenta slovenica, Ljubljana 1995 (odslej J. D. Florijančič, *Deželopisna karta*)), v šematizmu Kranjske leta 1795 (*Schematismus für das Herzogthum Krain 1795*, Laibach 1795, str. 187) in v uradnem popisu prebivalstva leta 1817 (*Haupt-Ausweis über die Einteilung des Laibacher Gouvernements in Provinzen, Kreise, Sektionen, Bezirksobrigkeiten, Hauptgemeinden, Untergemeinden und Ortschaften, nebst deren Häuser und Seelenzahl in Jahre 1817*, str. 53 (odslej *Haupt-Ausweis 1817*)).

⁴⁵ V priročnem urbarju poljanskega gospostva 1642–1649 niso zabeležene ne kašče ne Tržič, ki je očitno že precej izgubil na pomenu (Haus-, Hof- und Staatsarchiv Wien (HHStA), Archiv Auersperg (AAu), A-15–Fach 3, No. 53, *Urbur Pölland 1642–1649*). Stalna naselbina ni mogel postati pred sredo 18. stoletja, saj ga v terezijanskem katastru še ni, pri čemer je izključeno, da bi se skrival pod kakšnim drugim naseljem. Danes je namreč eden od šestih sestavnih delov vasi Predgrad, ki je imela – enako kot že leta 1576 (D. Kos, *Urburji*, str. 264–267) – tudi v katastru leta 1754 še vedno samo deset hub in nobenih drugih posestnikov (ARS, TK RDA, N 162, No. 27, 31. 10. 1754). Franciscejski kataster iz let 1822–23 razkriva na prostoru nekdanjega tabora 8 neznatnih lesenih stavb: 7 vinskih kleti in stanovanjsko hišico. Od tega so bile tri stavbe stalno naseljene, kar so očitno postale zelo pozno, saj so nosile najvišje hišne številke v vasi – 78–80 (ARS, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 336, mapa in protokol).

bilo nikakršnega zaselka in so tabor postavili na ledini, obzidano prigrajsko naselje pod Kostelom gotovo ni nastalo iz nič. Poleg grajske pristave je sklepati vsaj na maloštevilne podgrajske ošetarje, predvsem v gosposčinski službi, ki jih je pozneje obdalo "trško" obzidje, namenjeno varovanju gradu in imetja v podložniških kaščah, s čimer je naselbinski zametek dobil povsem drugačne funkcije.⁴⁶ Skladno s povečano nevarnostjo je grad potreboval stalno naseljeno in pripravljeno moštvo, kar je zahtevalo povečanje prebivalstva, medtem ko je poljanskemu gradu takšno prigrajsko naselje predstavljala vas Predgrad.

Kostelski tabor tudi funkcijsko ni bil klasični tip protiturske kmečke utrdbe, ampak hkrati stalno naselje kot predstraža gradu. Na vprašanje, kdaj natanko je pod gradom Kostel zrastle obzidje, ki je dalo naselbini ime Trg, zaenkrat nimamo določnega odgovora. Čas odločilne kvalitativne spremembe je moč opredeliti le okvirno. Razlogov za utrditev tako gradu kot kmečkega refugija ni manjkalo že izza šestdesetih let 15. stoletja, čemur je na Slovenskem sledila nekaj desetletij trajajoča doba najintenzivnejše gradnje taborov.⁴⁷ Najstarejši ohranjeni kostelski urbar iz leta 1494⁴⁸ obstoja taborskega obzidja in stalno naseljenih ošetarjev ne potrjuje, a niti ne izključuje. Kolikor so bili ti podgrajski ljudje vezani na grajsko službo, je povsem razumljivo, da jih v urbarju ni, kakor tudi gospostvo ni nujno pobiralo činža za kašče v potencialno že obstoječem taboru.⁴⁹ Glede na huda opustošenja Kostelskega v dvajsetih letih 16. stoletja,⁵⁰ ko je bila glavna faza taborskih gradenj sicer že mimo, je ta čas zgornja časovna meja zgraditve obzidja okoli maloštevilnih podgrajskih domov. V prošnji deželnemu knezu iz leta 1530 poročajo kranjski stanovi o hudem opustošenju v kostelskem gospostvu in o poškodovani utrdbi, ki je gospodar brez kraljeve pomoči ne bo mogel popraviti.⁵¹ Prvotno obzidje je bilo vsekakor skromno in provizorično. Svojo dokončno obliko je, kot kaže, dobilo sredi 16. stoletja, v času pospešenih utrditvenih del v deželi. Stolp, ki ga omenja Valvasor, je zelo verjetno tisti, katerega zgraditev je kralj Ferdinand ukazal leta 1554.⁵²

Glavna naloga, zaradi katere se je razvilo obzidano naselje Trg, je bila torej obrambna. Kot predstraža gradu ter pribežališče za okoliško prebivalstvo in njegovo imetje se kajpak ni moglo braniti samo. Njegovo stalno obrambo so naložili podložnikom kot sestavni del deželne obrambe, saj je kostelski grad veljal za trdnjavo deželnega pomena. Po Valvasorju se Turki trga niso mogli polastiti drugače kot s prevaro, in sicer naj bi se to zgodilo leta 1578,⁵³ česar pa sodobni viri ne potrjujejo.⁵⁴ Bolj kot slikoviti opis samega dogodka je

⁴⁶ Podobno opredeljuje genezo trga B. Reisp, dasiravno jo veže na trgovino in promet: "Pod gradom je zraslo naselje, ki je kasneje dobilo ime Trg, da so ga ločili od gradu, vse skupaj pa so obdali z obzidjem, ojačenim z obrambnimi stolpi" (Branko Reisp, *Grad Kostel* (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov 141), Ljubljana 1990, str. 8, (odslej B. Reisp, *Grad Kostel*)). – Prim. J. Žagar-Jagrov, *Kostel*, str. 94.

⁴⁷ P. Fister, *Arhitektura*, str. 73.

⁴⁸ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-2, urbar Kostel 1494, s. p.

⁴⁹ V tem pogledu je verjetna analogija s Turjakom. Tako kot vsi turjaški urbarji, začeni z letom 1464, molčijo o trgu Turjak, katerega prebivalci so opravljali posebne dolžnosti (prim. B. Golec, *Družba*, str. 24), bi lahko tudi kostelski urbar iz enakega razloga preskočil skromno podgrajsko naselbino.

⁵⁰ Po vsekakor pretiranem poročilu kranjskih deželnih stanov iz leta 1528 naj bi imelo gospostvo Kostel pred enim letom še 300 obljudenih kmetij, zdaj pa jih nima niti sedem (S. Jug, *Turški napadi*, str. 47).

⁵¹ S. Jug, *Turški napadi*, str. 51.

⁵² ARS, Stan. A. I, šk. 852, registraturni protokoli 4 (1544–1556), pag. 411, maj 1554.

⁵³ J. W. Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 217.

⁵⁴ Prim. V. Simoniti, *Prispevek k poznavanju turških vpadov od leta 1576 do začetka gradnje Karlovca leta 1579*, v: ZČ 34 (1980), str. 96. – Prim. Stanko Jug, *Turški napadi na Kranjsko in Primorsko od prve tretjine 16. stoletja do bitke pri Sisku (1593)*, v: ZČ IX (1955), str. 53.

pomembno, da govori poročilo izrecno o trgu, kar je v literaturi obveljalo kot prva omemba Kostela kot trga (1578).⁵⁵

V zvezi z utrdbeno funkcijo je še ena vloga naselja, ki naj bi jo to po izročilu opravljalo v času turških vpadov. Tedaj so sedež župnije iz Fare domnevno prestavili v utrjeni Kostel, kjer je župnijsko cerkev nadomeščala podružnica sv. Treh kraljev.⁵⁶ Slednja je sicer skromna stavba kapelastega tipa iz 16. stoletja,⁵⁷ vendar jo Valvasor pri opisu trga dejansko imenuje župnijska cerkev.⁵⁸

O številčnosti trškega prebivalstva in njegovem posestnem stanju smo poučeni šele od zadnje četrtine 17. stoletja, ko v Trgu ni bilo več kot 11 posestnikov,⁵⁹ približno toliko kot sredi 18. stoletja.⁶⁰ Glede na prostorsko utesnjenost ni mogoče pričakovati bistveno večjega števila hiš niti v 16. stoletju, ko je obzidje še v polni meri opravljalo svojo obrambno vlogo. Neprimerno več je bilo v tem času nestalnih prebivalcev, predvsem kmetov, ki so v taboru našli zatočišče, pa tudi podložnikov-stražarjev in vojaških najemnikov, občasno poslanih v Kostel zaradi obrambe meje.⁶¹

Naselje z ducatom hiš in tesno povezano z gradom ni imelo pogojev postati trg v gospodarskem smislu. Potem ko je v 17. stoletju dodobra izgubilo vlogo refugija s kmečkimi kaščami, kakršen se kaže v urbarju leta 1570, se je lahko Valvasor čudil le strmini, v skalo vsekanemu dostopu, močnemu obzidju in stolpom, ki so mogli zagotavljati varnost pribežnikom. V trgu je bilo po njegovih besedah malo hiš in še te brez vsakega blišča.⁶² Tudi v pravno-upravnem pogledu se naselbina ni mogla primerjati s trgi, katerih prebivalci so se od nekdanj imenovali "purgarji" in uživali kot taki poseben pravni položaj z določeno stopnjo samouprave. V vseh znanih virih, vključno z najbolj merodajnimi, t.j. urbarji in župnijskimi matičnimi knjigami, za Kostelce niti enkrat ne zasledimo oznak "Bürger" in "civis", ampak v urbarialnih virih kvečjemu "kajžarji v trgu" (*keüschler in marckt Costl*)⁶³ oziroma "marcktlr".⁶⁴ Leta 1614 sicer naletimo na "uboge tržane" (*arme burgersleuthe alhie zu Costel*), vendar isti vir zgovorno ponazarja, kako so bili ti-isti obravnavani in kakšna je bila njihova gospodarska usmerjenost. Zastavni imetniki gospodstva bratje Langenmantl so hoteli grajski pristavi priključiti neko polovično hubo, ker je grad zaradi izpostavljenosti in za zagotovitev varnosti zahteval čim večjo naseljenost, pri tem pa mu je primanjkovalo lastne zemlje, ki bi jo mogel "ubogim tržanom" odstopiti v obdelavo.⁶⁵

⁵⁵ Prim. B. Reisp, Grad Kostel, str. 15.

⁵⁶ Krajevni leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937, str. 213. – Prim. Krajevni leksikon Slovenije, II. knjiga, Ljubljana 1971, str. 229.

⁵⁷ Marijan Zadnikar, Gradivo za umetnostno topografijo Kočevske, Ljubljana 1968, str. 57. – Prim. J. Žagar-Jagrov, Kostel, str. 146–147.

⁵⁸ J. W. Valvasor, Die Ehre XI, str. 216. – V opisu kostelske župnije se cerkev nasprotno imenuje le kot podružnična (isti, VIII, str. 754).

⁵⁹ ARS, Zap. inv., XXIX-L-27/2, 1681, str. 91–92.

⁶⁰ ARS, TK RDA, N 150, No. 14, 29. 5. 1753; No. 17, izvleček iz urbarja 1694, 26. 5. 1753.

⁶¹ Leta 1563 je denimo poveljnik senjsko-liške kapetanije poročal, da ima Kostel le šest hlapcev (najemnikov), potreboval pa bi jih še najmanj dvajset, da bi lahko skupaj s podložniki kljuboval turškim napadom (J. Žagar-Jagrov, Kostel, str. 64). Leta 1595 pa so kranjski deželni stanovi odobrili za trdnjave Gerovo, Klana in Kostel skupaj 36 hlapcev (ARS, Stan. A. I, fasc. 7, šk. 881, sejni zapisniki deželnih stanov 1595–1599, s. p., 18. 8. 1595).

⁶² J. W. Valvasor, Die Ehre XI, str. 216. – Valvasorjev opis v resnici deloma nasprotuje bakrореzni upodobitvi, ki je mestoma očitno alegorična, saj so na njej poleg trških vrat štirje stolpi, medtem ko govori besedilo o enem samem.

⁶³ ARS, TK RDA, N 150, No. 5, s. d.

⁶⁴ Prav tam, No. 8, 8. 3. 1758; No. 14, 29. 5. 1753; No. 20, 18. 6. 1805.

⁶⁵ ARS, Vic. A., šk. 75, I/43, lit. C II-5, 1. 2. 1614.

Ko je nato gospostvo leta 1620 prišlo kot komorna posest v last dotedanjih zastavnih imetnikov Langenmantlov,⁶⁶ se status t.i. trga ni v ničemer spremenil. Vsekakor je veljal za trg tudi pred višjimi oblastmi, saj ga kmalu zatem, leta 1625, v sodni obravnavi pred dežel-nim glavarjem prvič srečamo s polnim naslovom: "markht Cosstl".⁶⁷ Pod Langenmantli in njihovimi nasledniki mu je uspelo trajno ohranjati trški status, kar nikakor ne bi bilo mogoče brez privolitve zemljiških gospodov, še posebej ko so v dobi upravne modernizacije po sredi 18. stoletja ugasnili trški naslovi skoraj vsem malo pomembnim, četudi starejšim trgom s trdnejšo pravno osnovo. Kostel je edini od treh "fortifikacijskih trgov" označen kot trg tudi na Florijančičevem zemljevidu Kranjske iz leta 1744,⁶⁸ na katerem niti nekatere srednjeveške trške naselbine niso več trgi. Tako denimo pogrešamo trško oznako za sosed-nje Poljane–Stari trg ter za Svibno in Senožče, s katerima je Kostel povezovala temeljna značilnost, da so sredi 18. stoletja premogli le še peščico naseljenih hiš.

Končno manjka Kostelu kot tudi Vinici še ena značilna poteza trgov srednjeveškega izvora, ki nastanek obeh proto-trgov nedvoumno postavlja v mlajši čas. Gre za prisedništvo tržanov na krvnih pravih, kamor so deželska sodišča vabila predstavnike okoliških mest in trgov. Sistem prisedništev, kot ga natanko podajajo reformirani urbarji iz sedemdesetih let 16. stoletja, pričuje, da Kostel in Vinica vanj preprosto nista bila vključena. Ni sicer znano, iz katerih mest in trgov so bili predvideni prisedniki krvnih pravih v kostelskem deželskem sodišču,⁶⁹ medtem ko viniško pomirje niti ni imelo krvnosodnih pristojnosti,⁷⁰ zato pa je povsem jasno, da Kostelcev in Viničanov niso vabili v sosednja deželska sodišča Kočevje, Poljane in Metlika. Tja so pritegnili predstavnike bolj oddaljenih mest in malo pomembnih trgov, tako denimo v Kočevje iz malega trga Turjak, čeprav je bil bližji Kostel, v Metliko pa še leta 1610 celo iz Žužemberka in ne iz Vinice.⁷¹ Zelo jasno se v navedenih relacijah odraža različen nastanek in pravna vsebina Kostela in Vinice na eni strani ter na drugi njunega skupnega sosedja Starega trga v Poljanah, ki je status priznanega trga užival že izza druge polovice 14. stoletja. Iz povedanega izhaja dejstvo, da pozno nastala trga Kostel in Vinica nista dosegla stopnje trga v pravnem pomenu besede, tako da bi mogli njuni predstavniki kot sodni prisedniki nastopiti enakovredno s praviimi "purgarji", kakršni so bili celo prebi-valci neuglednih tržcev Poljane (Stari trg), Turjak in Svibno.⁷²

Za oba belokranjska fortifikacijska trga, Vinico in Pobrežje, moremo vsaj tako dobro kot

⁶⁶ ARS, Zbirka listin, Kronološka serija, 1620 XI. 15., Dunaj.

⁶⁷ ARS, Deželni glavar za Kranjsko, kopialna knjiga 1625, 23. 1. 1625.

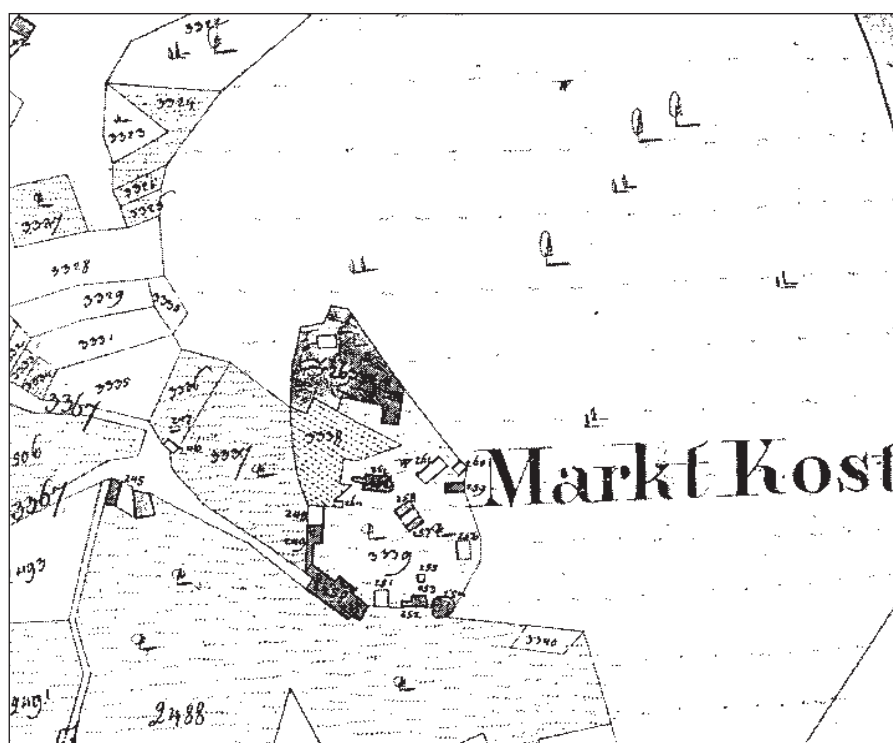
⁶⁸ J. D. Florijančič, Deželopisna karta.

⁶⁹ Reformirani urbar gospostva Kostel navaja samo meje deželskega sodišča, ne opisuje pa malefičnega postopka (ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-3, urbar Kostel 1570, s.p.).

⁷⁰ D. Kos, Urbarji, str. 100, 468.

⁷¹ Po urbarju iz leta 1574 so bili prisedniki v deželskem sodišču Kočevje poleg domačih meščanov še tržani iz Ribnice, Žužemberka in Turjaka (P. Wolsegger, Das Urbarium, MMVK IV (1891), str. 34), leta 1573 v Ribnici poleg domačinov tudi iz Kočevja, Loža in Žužemberka (ARS, Gospostvo Ribnica, knj. 1, urbar 1573, s.p., Malefiz rechtens befirderung), v Poljanah pa leta 1576 iz Starega trga, Kočevja in Črnomlja (D. Kos, Urbarji, str. 295). V deželskem sodišču Metlika, obsegajočem skoraj celotno Belo krajino, so po urbarju iz leta 1610 poleg Metličanov vabili prisednike iz Črnomlja, Novega mesta in Žužemberka (D. Kos, Urbarji, str. 419–420).

⁷² Za tržane iz Starega trga v Poljanah ni znano, da bi bili vabljeni za prisednike kam drugam kot pred domače deželsko sodišče (D. Kos, Urbarji, str. 295). Vsekakor jih v reformiranih urbarjih ni med prisedniki dveh sosednjih deželskih sodišč Kočevje in Metlika, tako da ostane edina možnost deželsko sodišče v Kostelu. Iz Turjaka so vabili prisednike v Kočevje (P. Wolsegger, Das Urbarium, MMVK IV (1891), str. 34) in – kar je zanimivo – ne tudi v sosednjo Ribnico (ARS, Gospostvo Ribnica, knj. 1, urbar 1573, s.p., Malefiz Rechtens Befirderung). Svibenčani pa so bili predvideni za prisednike v Radečah (ARS, Zbirka urbarjev, II/22 u, urbar Svibno 1602, pag. 450) in na Gamberku nad Zagorjem (J. Orožen, Zgodovina Zagorja, str. 26).

Kostel po Valvasorju (1679) in na franciscejski katastrski mapi iz leta 1824

za Kostel zasledovati čas in potek utrditve, veliko manj jasno pa je, kdaj, v kakšnem pomenu in obsegu se je zanj začelo uporabljati ime trg. Zaenkrat namreč ne poznamo pričevanj o trškem naslovu iz časa pred osmim desetletjem 17. stoletja, t.j. le malo pred nastankom Valvasorjevega opisa.

Odsotnost trškega imena je v 16. stoletju toliko bolj pomenljiva pri **Vinici**, saj je ta dobro dokumentirana kot utrdba in eno najpogostejših zbirališč kranjske deželne vojske.⁷³ Nasprotno je zelo malo znanega o lastnikih gradu in o njegovi majhni zemljiški gospodari. Vse do druge polovice 17. stoletja namreč pogrešamo vire urbarialnega značaja, ki bi dali tudi najzanesljivejši odgovor na vprašanje, kakšen obseg in status je imelo obzidano prigrajsko naselje in ali so ga že tedaj imenovali trg. Vsekakor je imel trški naslov za seboj določeno tradicijo, ko se je v sedemdesetih in osemdesetih letih 17. stoletja, takrat že v zatonu in dodobra izpraznjen, skoraj sočasno pojavil v različnih virih. Poglavitni in hkrati najstarejši vir, viniški urbar iz leta 1674, navaja trg (*markht*) in "purgarje" (*bürger zu Weinitz*). Dejstvo, da gre za posestnike hiš tako znotraj kot zunaj obzidja (*in dem vmbfang oder innerhalb der ring-mauer, aussserhalb deß vmfangs oder rinhmauer*),⁷⁵ priča o statusnem poimenovanju, ki ni več vezano samo na obzidani del naselja ob gradu. Poleg tega govori o svojih "purgarjih" v neobzidanem delu Vinice tudi nekaj mlajši urbar gospodstva Krupa iz let 1690-1699.⁷⁶ Vinica je nadalje "oppidum" v najstarejši krstni matični knjigi domače župnije od leta 1680⁷⁷ in končno pri Valvasorju uvrščena med trge srednjega ali tretjega dela Kranjske (*Mittel-Crain*).⁷⁸

Potemtakem je veljala za trg vsaj že sredi 17. stoletja, pri čemer se zdi, da kvalitativna sprememba od utrdbe do trga ni nastopila pred koncem 16. stoletja. Ob pomanjkanju neposrednih pričevanj o statusu Vinice poznamo namreč iz zadnje tretjine 16. stoletja nekaj upoštevanja vrednih poimenovanj naselja. Za njegovo historično topografijo je zgovoren zlasti župnijski urbar iz leta 1570.⁷⁹ Ta na prvem mestu navaja vas Vinico z osmimi hubami (*dorff Viniza genondt*),⁸⁰ nadalje omenja župniji pripadajoč zidan stolp v viniškem gradu, o župnišču pa pravi, da stoji na tleh nemškega viteškega reda "zunaj mesta" (*auser der stodt*). V razlikovanje od starejše viniške vasi se torej utrdbeni kompleks z gradom in obzidjem imenuje "mesto", pač po zunanji podobi, enako kot desetletje pozneje (1581) tudi Kostel. Precizneje se o funkciji obgrajskega obzidanega naselja izrazita inventarja župnijskega imetja iz let 1595 in 1596, ko omenjata kapelo in kaščo v viniškem "taboru" (*im täber zu Weiniz*)!⁸¹ Vinica se tokrat prvič in zadnjič naslavlja kot tabor, s čimer je kajpak mišljen

⁷³ Prim. V. Simoniti, Vojaška organizacija, str. 82. – Zgovorna je ugotovitev, da se Vinica nikoli ne omenja kot trg v tistem delu fonda kranjskih deželnih stanov, ki obravnava t.i. deželne zadeve (ARS, kartoteka k Deželnim zadevam).

⁷⁴ Prim. D. Kos, Urbarji, str. 59–62. – Prim. Majda Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem, Ljubljana 1982, str. 527–528 (odslej M. Smole, Graščine).

⁷⁵ Po objavi v: D. Kos, Urbarji, str. 468, 470, 472.

⁷⁶ Isti, str. 512.

⁷⁷ NŠAL, ŽA Vinica, R 1679–1685: "hic opido" (21. 1. 1680), "ex opido Vinicensi" (4. 10. 1682, 26. 9. 1683).

⁷⁸ J. W. Valvasor, Die Ehre II, str. 212; XI, str. 639–641.

⁷⁹ Deutsch-Ordens Zentralarchiv Wien (DOZA), Ballei Österreich (BÖ), K 305/3, Urbar der Pfarre Weinitz nach 1570, s.p. – Ta t.i. renovirani urbar je bil pravzaprav prepis starejšega urbarja, ki ga je 2. decembra 1570 sestavil takratni viniški župnik Jurij Susič.

⁸⁰ Kot vas Vinica slejkoprej ni mišljena sama farna vas Vinica okoli župnijske cerkve, kjer je imela župnija pozneje izključno kajžarsko posest (ARS, TK RDA, N 40, No. 12, 5. 9. 1754), ampak širše zaledje.

⁸¹ DOZA, BÖ, K 305/4, Inventar 1595, s.p.; Inventar 1596, s. p. – Mlajši inventarji župnijskega imetja iz 17. in 18. stoletja so v tem pogledu neuporabni, saj ne omenjajo ne mesta ne tabora in ne trga, čeprav natančno beležijo vse župnijske stavbe in njihovo opremo (DOZA, BÖ, K 305/4, Inventare 1620, 1621, 1628, 1641, 1642, 1643, s.d., 1702, 1702, ca. 1720, 1723, 1731).

samo njen obzidani obgrajski del, ne pa celotno naselje znotraj in zunaj obzidja, za katerega se je šele kasneje uveljavilo trško ime.

Enako velja za označbo obzidanega dela Vinice kot mesta, kar je kajpak izraz, najden v sili. Vsebinsko in nastanek obzidanega kompleksa veliko bolje opredeljuje četrto stoletje pozneje izpričani pojem tabor. Župnijska kašča v taboru potrjuje vlogo refugija, vendar to ni bila edina funkcija obgrajskega kompleksa. Vinica je namreč veljala za utrdbo deželnega pomena, pomembnejšo od Kostela. Neizpričana oznaka trg pa sama po sebi še ne pomeni, da viniškega obzidanega naselja pred koncem 16. stoletja niso naslavljali s trgov njegovi gospodarji in prebivalci, tako kot so Trg imenovali taborsko naselje pod kostelskim gradom. Zagotovo pa ni Vinica veljala za trg v pravem pomenu besede niti ni bila takšen ali drugačen "trg" v očeh domače duhovščine, ki jo označuje kot "mesto" in "tabor". Z ničemer tudi ni potrjena trditev J. Dularja, da je kot pomembna obrambna postojanka prav v času zadnjega turškega vpada (1591) dobila trške pravice, imela lastno upravo, sodstvo in grb, katerega opis je Dular povzel po izmišljenem Valvasorjevem grbu.⁸²

Nadalje je treba glede nastanka viniškega trga popraviti mnenje D. Kosa, da je poleg gradu "sčasoma, najkasneje pa do 15. stoletja, zrasel trg" in da so ga še v istem stoletju obzidali "zaradi pomembnosti in stalnih turških vpadov."⁸³ Razvojna pot do trga, kakršnega srečamo v sedemdesetih letih 17. stoletja, je bila namreč obrnjena. Najprej je ob gradu nastal obzidani kompleks in šele nato se je zanj uveljavilo trško ime, toda ne v pomenu srednjeveškega trga. To Vinica po svoji funkciji ni bila, čeprav je dobila obzidje po vsej verjetnosti resnično še v 15. stoletju.⁸⁴

Pogoji za nastanek trške naselbine na tem mestu sicer v srednjem veku niso bili neugodni. Glede na sedež župnije in brodišče na prometnici iz Črnomlja proti Hrvaški se je v vasi ali ob njej vsekakor odvijala trgovinska menjava, a je za vzpostavitev trga manjkal odločilni, t.j. politični dejavnik – dovolj močan zemljiški gospod. V Vinici namreč ni nastal pomembnejši grad kot sedež teritorialnega zemljiškega gospostva, čigar lastnik bi trgu dal institucionalno obliko.

Ker sta poznejši obzidani kompleks trg in grad sestavljala fizično celoto, je pri ugotavljanju geneze trga odločilno poznavanje preteklosti gradu. Pomenljivo je dejstvo, da zaenkrat pred 16. stoletjem ni potrjen niti obstoj grajskega objekta niti rodbine iz vrst nižjega plemstva, ki bi se po njem imenovala. Težko pa si je predstavljati, da brodišča čez mejno reko Kolpo ne bi že zgodaj branil utrjen objekt, zato je resnično nenavadno, da se v Vinici vse do konca srednjega veka omenja poleg župnije samo nekaj hub.⁸⁵ Kar zadeva plemiške rodbine, ki jih kot lastnike gospostva (sic!) (*Herrschaft Weinitz*) navaja Valvasor,⁸⁶ je D. Kos

⁸² Jože Dular, *Vinica* (Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov 53), Ljubljana 1980, str. 5 (odslej J. Dular, *Vinica*). – Prim. J. W. Valvasor, *Die Ehre* IX, str. 121.

⁸³ D. Kos, *Urbarji*, str. 60–61.

⁸⁴ Valvasor je glede časa nastanka trga nedoločen in obstoja obzidja v drugi polovici 15. stoletja jasno ne potrjuje: "Das Schloß so wol als der Marckt ist mit starcken Ringmaueren und festen Thürnen (so war jetzt dem Einfallen und der Ruin gar nahe) möglichst versehen, so daß sie sich denen Türckischen Anfällen stattlich widersetzen können: zumaln diese Bluthunde im 1469sten Jahr und auch zu vielen andren Zeiten die umligende Gegend jämmerlich verwüstet und als grausame Scythen sich erwiesen." J. W. Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 640.

⁸⁵ Prim. M. Kos, *GHTS*, str. 750. – Prim. D. Kos, *Urbarji*, str. 83. – V najstarejšem urbarju nemškega viteškega reda iz leta 1490 sta v Vinici (*Zuo Weynitz*), ki ne nosi trškega atributa, navedeni dve hubi. Pravzaprav niti ni nujno, da gre za samo farno vas, ampak je lahko mišljena tudi njena okolica. Za primerjavo je pomenljivo, da je Črnomelj v istem urbarju trg (*vor dem markht Tscherneml*) (po objavi: D. Kos, *Urbarji*, str. 214, 224).

⁸⁶ J. W. Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 641.

dokazal, da gre v primeru Auerspergov in Loških iz dvajsetih let 13. stoletja za pomoto, nastalo zaradi zamenjave s krajem Vinice pri Ribnici.⁸⁷ Tudi od poznejših Valvasorjevih časovno neopredeljenih lastnikov – Thurnov, Purgstallov, Semeničev in ponovno Purgstallov, so v virih potrjeni šele Semeniči, ki so Vinico v začetku 16. stoletja dobili od nekega Kraliča⁸⁸ in jo leta 1602 kot “sitz Weiniz” s pičlo imenjsko rento 11 funtov prodali rodbini Kanižar. Od slednje so jo Purgstalli pridobili po letu 1653 in jo obdržali do 1752.⁸⁹

Šlo je torej za grad (*sitz, schloß*) z majhno posestjo, ki se zato nikoli ne imenuje gospodstvo, ampak le “posest” (*gut*).⁹⁰ Posebno vprašanje predstavljata čas in namen nastanka gradu. Čeprav zlasti zaradi strateške lege ni izključena domneva D. Kosa, da so “gospodstvo” v 13. stoletju ustvarili neznani ministeriali s sedežem na viniškem gradu in z nalogo varovati južno mejo Bele krajine,⁹¹ je vsaj toliko oprijemljiva postavitev gradu šele v 15. stoletju.⁹² Na njegovem mestu namreč pred tem ni nujno obstajal starejši obrambni stolp. Njegovo vlogo bi lahko više ob reki opravljal grad Učakovci, ki je bil v Valvasorjevem času že razvalina,⁹³ ali stražni stolp (*wachturm*) ob Kolpi, naveden leta 1674 na meji viniškega grajskega pomirja.⁹⁴

V tem primeru je mogel grad poleg farne vasi Vinica resnično nastati šele zaradi protiturške obrambe v drugi polovici 15. stoletja. Kot tak na Slovenskem razvojno in tipsko ne bi bil osamljen. Vinica ne samo po tipu obgrajskega tabora in obrambnih funkcijah, temveč tudi po poznem pojavu v virih in majhni posesti nemalo spominja na Šilentabor nad Pivko.⁹⁵ Oba sta bila utrjena gradova na pomembni strateški legi, ob njiju sta se razvila protiturška tabora, v 16. stoletju pa sta služila kot pogosti zbirališči kranjske deželne vojske.⁹⁶ Prav tako kot v Vinici je v Šilentabru izpričana stalna naseljenost, in sicer kontinuirano vsaj od začetka 17. stoletja dalje.⁹⁷ Analogno s Šilentabrom, ki so ga po Valvasorju poznega leta

⁸⁷ D. Kos, Urbarji, str. 59.

⁸⁸ M. Smole, Graščine, str. 527.

⁸⁹ Iz imenjske knjige je mogoče razumeti, da je bila Vinica vseskozi od nastavitve knjige v štiridesetih letih 16. stoletja del imenja rodbine Semenič. Iz njega se je izločila s prodajo Sigmundu Kanižarju leta 1602, ko se tudi prvič izrecno omenja (ARS, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 96). D. Kos je prišel do sklepa, da je Wolf Žiga Purgstall dobil Vinico med letoma 1632 in 1654, ko je umrl, izpričano pa so bili leta 1674 lastniki njegovi trije sinovi (D. Kos, Urbarji, str. 59–60). Iz imenjske knjige prenos lastništva ni dovolj jasno razviden. Kanižarji so vpisani kot lastniki do vključno leta 1653, ko je imenje podedoval Wolf Friderik Kanižar (ARS, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1662), fol. 91). V naslednji imenjski knjigi z začetkom leta 1662 zasledimo šele leta 1676 zapozneli prepis imenja h gospodstvu Pobrežje, ki sta si ga isto leto skupaj z viniškim imenjem razdelila brata Janeza Adam in Jurij Sigmund barona Purgstall. Janez Adam je bratov delež Vinice leta 1707 odkupil in postal edini lastnik. Njegov naslednik grof Leopold Purgstall je graščino končno leta 1752 prepisal v last Maksu Adamu pl. Gusič (ARS, Imenjska knjiga, št. 6 (1662–1756), fol. 65, 65).

⁹⁰ Gl. zgornjo opombo.

⁹¹ D. Kos, Urbarji, str. 60.

⁹² Prim. J. Dular, Vinica, str. 5.

⁹³ J. W. Valvasor, Die Ehre XI, str. 641.

⁹⁴ Po D. Kosu gre v primeru stražnega stolpa morda za ruševine gradu pri Učakovcih (D. Kos, Urbarji, str. 468, 469), na drugem mestu pa po Valvasorju navaja dva stražna stolpa, ki ju postavlja še v srednji vek (isti, str. 61).

⁹⁵ O Šilentabru prim. S.(imon) R.(utar), Šilentabor, v: IMDK VII (1897), 204–205.

⁹⁶ O tipu taborskega kompleksa Šilentabor prim. P. Fister, Arhitektura, str. 96–98. – O krajih zbiranja deželne vojske v 16. stoletju: V. Simoniti, Vojaška organizacija, str. 82.

⁹⁷ Lastniki gradu pl. Raunachi so imeli v letih 1608–1620 na Šilentabru od 15 do 17 podružnikov (*vntersassen*), kar je to naselje opazno ločevalo od okoliških vasi z izključno hubno posestjo; tako hube kot podružnike pa je imel edinole tržec Prem (ARS, Stan. A. I., šk. 761, fasc. 525 d, davčni registri Filipa Jakoba in Jurija Baltazarja pl. Raunacha za leta 1608, 1610, 1612, 1613 in 1620).

1471 sezidali pl. Raunachi,⁹⁸ je tudi pri Vinici mogoč sočasen nastanek gradu in tabora v sedemdesetih letih 15. stoletja. Slejkoprej je bila Vinica ravno v tej dobi v rokah edinole pri Valvasorju izpričanih lastnikov Thurnov ali Purgstallov.

Če tedaj ob gradu, zagotovo obdanem z manjšim obzidjem, še niso postavili taborskega obzidja, je slednje nastalo – sicer z dvojno vlogo tabora in stalno naseljene obrambne postojanke – najpozneje v dvajsetih letih 16. stoletja. Leta 1530 je bila namreč Vinica primerna za zbirališče kar 600 vpoklicanih deželnih konjenikov in 400 martolozov,⁹⁹ pri čemer si zbiranja tolikšne vojske na sami meji ni mogoče predstavljati brez ustrezne zaščite; vsi ostali kraji zbiranja deželne vojske so bili namreč zavarovani z obzidjem. Obrambni sklop gradu in tabora je nato doživljal spremembe in izpopolnitve še vse do konca 16. stoletja. Večja utrditvena dela so opravili na deželne in deželnoknežje stroške sredi petdesetih let z zgraditvijo dodatnega stolpa.¹⁰⁰ Še posebej pa je pomen Vinice zrastel konec 16. stoletja, ko se je vsega 15 kilometrov odtod ustalila meja med krščanskim in muslimanskim svetom. V letih 1584–1590 so zato s četrtnim vpoklicem deželne vojske in nato z deželno tlako sistematično gradili obkolpski trdnjavi Vinico in Prelesje, obe pod vodstvom gradbenega mojstra, ki je maloprej zgradil Karlovac.¹⁰¹ Tako je nastala dokončna podoba viniške trdnjave z utrjenimi stolpi na vseh štirih vogalih, kakršno je videl še Valvasor. Obmejna utrdba Vinica je bila za deželno obrambo pomembnejša in arhitekturno kvalitetnejša od utrjenih gradov Kostel in Pobrežje, pri katerih sta se prav tako razvili nekakšni trški naselji. V Vinici se ni zbirala in zadrževala le deželna vojska, ampak je tu kot sestavni del deželne proviantne organizacije obstajalo žitno skladišče za Hrvaško krajino.¹⁰²

Glede na pomen in raznolikost funkcij je bil obzidani "trg" vsekakor ves čas stalno naseljen in enako kot kostelski Trg ni služil zgolj za občasno vojaško postojanko ter taborski refugij. Nasprotno, vse kaže, da je skladno s fortifikacijskim pomenom naraščalo število prebivalcev, ki so izkoristili nove gospodarske možnosti. Posestna struktura, znana sicer šele iz druge polovice 17. stoletja, je značilna za urbana naselja. Večinski del, spadajoč pod graščino Vinica, in manjšega pod gospostvom Krupa so namreč sestavljale hiše z vrtovi.¹⁰³ Taborska vloga je mogla biti izrazitejša samo v samem začetku, ko je najbrž še v 15. stoletju nastalo prvotno obzidje. Najpozneje od srede 16. stoletja so dajali naselbini glavni pečat stalni naseljenci, katerih domovi so se razširili tudi zunaj obzidja in se stikali z viniško vasjo.

Ne vemo sicer, kdaj in v kolikšni meri se je za Vinico uveljavilo trško ime, ki se je zlahka zgledovalo pri sosednjih utrdbenih naseljih – poljanskem Tržiču in kostelskem Trgu, vsekakor pa je trg v drugi polovici 17. stoletja užival širše priznanje trškega naslova, potrjeno pri Valvasorju. Šele za ta čas, ko je Vinica že presegla svoj zenit, poznamo njene posestne in gospodarske razmere. Če se ustavimo samo pri Valvasorju, prikazujeta njegovi upodobitvi (1679 in 1689) napol porušeno obzidje, ki je že odslužilo svojemu namenu in bilo po Valvasorju "dem Einfallen und der Ruin gar nahe".¹⁰⁴

Sklepati smemo, da je Vinica svoje "zlate čase" v gospodarskem in naselitvenem oziru doživljala konec 16. in v začetku 17. stoletja, nakar je z utrditvijo meje in zmanjšanjem neposredne nevarnosti začela nezadržno nazadovati.

⁹⁸ Prim. J. W. Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 510.

⁹⁹ V. Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. 123, 125.

¹⁰⁰ Isti, str. 193. – ARS, Stan. A. I., šk. 852, registraturni protokoli št. 4 (1544–1556), str. 411, maj 1554.

¹⁰¹ V. Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. 92, 242.

¹⁰² Isti, str. 82, 213, 214.

¹⁰³ Po objavah urbarjev za Vinico 1674 in Krupo 1690–1699 v: D. Kos, *Urbarji*, str. 470–474, 512–515.

¹⁰⁴ J. W. Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 640. – Janez Vajkard Valvasor, *Topographia ducatus Carnioliae modernae*. Bogenšperk na Kranjskem 1679, Ljubljana–München 1970.

Veliko tesnejša zveza kot s Kostelom je obstajala med Vinico in gradom **Pobrežje**, saj sta imela od druge polovice 17. stoletja nekaj časa celo skupne lastnike iz rodbine Purgstall. Pobrežje je sicer prišlo v posest rodbine približno sto let prej kot viniški grad, nakar sta oba ostala v lasti Purgstallov do srede 18. stoletja.¹⁰⁵ Purgstalli, katerih matični grad je bila Krupa, so belokranjskim novoveškim trgovcem vtisnili opazen pečat, dasiravno ni moč z gotovostjo trditi, da sta se trška naslova Vinice in Pobrežja uveljavila šele v času njihovega lastništva ali da bi bila celo v pretežni meri plod njihovega interesa. Toda nedvomno ne Pobrežje ne Vinica v urbarjih in drugih uradnih dokumentih ne bi nastopala kot trga, če za to ne bi imela blagoslova svojih zemljiških gospodov. Pri tem je pomenljivo, da sta obe naselji v terezijanskem katastru, neposredno potem ko so ju Purgstalli prodali v druge roke, imenovani le "burg" in ne več "markt".¹⁰⁶

Med vrsto skupnih značilnosti Vinice in Podbrežja je sicer sekundarnega pomena, a vendarle zanimiva pozna dokumentiranost, ki pade v isti čas. Prvo znano omembo Pobrežja kot trga (*ex opido Pobressie*) zasledimo v najstarejši krstni matici župnije Podzemelj leta 1680,¹⁰⁷ malo zatem ga opisuje Valvasor,¹⁰⁸ nakar je uporaba trškega naslova leta 1695 izpričana izpod peresa njegovega zemljiškega gospoda grofa Janeza Adama Purgstalla (*in dem markht vnnd burgfridt Freyenthurn*).¹⁰⁹

O času in načinu nastanka gradu in trga Pobrežje je med vsemi obravnavanimi naselji največ znanega. Njuna pozna postavitev sredi 16. stoletja je razumljivo dobro podkrepljena s pisnimi pričevanji in lahko kot taka služi kot analogija za razumevanje nastanka tipsko podobnega, več desetletij starejšega grajsko-taborskega sklopa pri Vinici. Pobrežje se je od starejšega sorodnika razlikovalo zlasti po legi in njeni predzgodovini. Medtem ko se je viniški grad naslonil na vaško naselje s sedežem župnije in bližino že obstoječih obmejnih obrambnih stolpov, je bil prostor, kjer so zgradili pobreški grad, neposeljen in pomemben zgolj v strateškem pogledu. Leta 1547 ga je skupaj z deželnoknežjim gospostvom Mehovo,¹¹⁰ v katerem se je zavezal naseliti Uskoke za obrambo Bele krajine, kupil krajiški poveljnik in žumberški glavar Ivan Lenkovič. Od cesarja je nato leta 1550 izprosil dovoljenje, da se iz mehovskega gospostva in dednega podložništva izvzame pet kmetij v Pobrežju (*Podwreslach*) in da sme na strmi skali, kjer je na Kolpi brodišče in turški prehod, sezidati obrambni stolp in trdnjavo.¹¹¹ Grajski kompleks, ki je zrastel do leta 1557, je dobil alegorično nemško ime Freienturn (Freyenthurn),¹¹² slovenskega pa po bližnji (opusteli) vasi Pobrežje.¹¹³

¹⁰⁵ Potem ko je leta 1707 del gospostva Pobrežje in graščino Vinica združil v svojih rokah baron Janez Adam Purgstall, je še v prvi polovici 18. stoletja oba gradova podedoval grof Leopold Purgstall, sin Jurija Sigmunda, in ju drugega za drugim prodal. Leta 1744 je bilo Pobrežje prepisano na grofa Barba, Vinica pa 1752 na pl. Gusiča (ARS, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 6 (1662–1756), fol. 65, 65').

¹⁰⁶ ARS, TK RDA, N 202, N 130.

¹⁰⁷ NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1675–1703, 15. 8. 1680 – *ex opido Pobressie*, 5. 3. 1681 – *ex Podbressie oppido*.

¹⁰⁸ J. W. Valvasor, *Die Ehre II*, str. 212; XI, str. 144–149.

¹⁰⁹ ARS, *Collectanea*, fasc. 14, 26. 8. 1695.

¹¹⁰ V kranjsko imenjsko knjigo je bil Ivan Lenkovič vpisan leta 1547 z imenjsko rento dobrih 18 funtov, pridobljeno od mehovskega gospostva, in že tedaj imenovan "zum Freyenthuren" (ARS, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 42).

¹¹¹ N. Županič, 400 let, str. 32–34. – Prim. D. Kos, *Urbarji*, str. 74.

¹¹² Po N. Županiču je o koncu zidanja gradu pričala letnica v Lenkovičevem grbu, vzdanim v enega od stolpov (isti, str. 34). Valvasor je o imenu Freyenthurn zapisal, da je bila trdnjava z njim počaščena zaradi hrabre obrambe v času turških pustošenj, pri čemer preseneča, da o nastanku gradu kljub časovni bližini ni povedal ničesar določnega. Lenkovič je zgolj omenil kot nekdanje lastnike in ne kot graditelje, nasprotno pa je zelo veliko prostora posvetil njihovim naslednikom Purgstallom (J. W. Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 144–149).

¹¹³ Po mehovskem urbarju iz leta 1477 je bilo v Pobrežju (*Bobries*), vsekakor vključno z Adlešiči, 22 kmetij (po objavi: D. Kos, *Urbarji*, str. 178–181. Mehovski urbar je bil uvezen skupaj z urbarjem gospostva Kamnik na Gorenjskem in ga D. Kos zmotno naslavlja po Kamniku).

Vsekakor je sredi 16. stoletja nastal tudi obzidani prigrajski kompleks, utrjen s sedmimi stolpi in v primerjavi z renesančno zasnovanim gradom še povsem naslonjen na tradicijo srednjeveških obzidij, kot je bila uporabljena pri večini protiturških taborov. Zaradi sistema utrdbe, ki je bližji mestnim kot taborskim, ter zaradi nepravilnega sistema sorazmerno velikih, samostojno stoječih stavb v notranjosti kompleksa, P. Fister na podlagi Valvasorjeve upodobitve ugotavlja, da je bilo Pobrežje “verjetno zamišljeno skoraj kot stalno naselje”, pri čemer ga nekoliko moti Valvasorjev zapis, da gre pravzaprav bolj za trdnjavo ali zatočišče kot za trg.¹¹⁴

V resnici refugialna vloga naselja za njegov nastanek, tako kot pri Kostelu in Vinici, niti ni bila najpomembnejša. Poleg kašč in zatočišča za okoliško prebivalstvo je obzidje vseskozi nudilo dom stalnim prebivalcem ter predstavljalo sestavni del utrdbe. Kdo so bili njeni prvi stanovalci oziroma v kolikšni meri je šlo za Uskoke, ki se jih je na mehovskih tleh v nasprotju z načrti naselilo le malo,¹¹⁵ ni izpričano, tako kot je pred začetkom 18. stoletja sploh komaj kaj znanega o posestnem stanju kompleksa. V Pobrežju (*zu Freyenthurn*) je imel denimo novomeški trgovec Tomaž Rottenhofer leta 1614 leseno hišico, ki jo je pridobil od nekega svojega dolžnika.¹¹⁶ Prebivalce poznamo šele iz župnijskih matičnih knjig od zadnje četrtine 17. stoletja, a zaradi uporabe toponima “Frey(en)thurn” za širše območje pogosto ni jasno, kdo je živel v obzidanem trgu in kdo v vasi Adlešiči.¹¹⁷ Do tega časa se je trško ime, kot rečeno, že povsem uveljavilo. Pobrežje je dotlej tudi dodobra spremenilo svojo funkcijo in demografsko podobo, saj je bil tako kot v Vinici v polnem teku proces praznjenja. Valvasor je med drugim zapisal, da so v trgu večinoma slabe hiše in da je redko naseljen, ker ljudje v mirnih časih povečini živijo v okolici na deželi. Zavoljo tega naj bi imel bolj značaj trdnjave ali zatočišča kot trga. Nekdaj je že služil kot obmejna trdnjava (*Grentzhaus*), o zatočišču za okoličane v primeru turškega vpada pa govori Valvasor tudi v sedanjiku.¹¹⁸

Pobrežje sicer ni bilo deležno tolikšne deželne in deželnoknežje podpore kot druge obmejne trdnjave – Vinica, Prelesje, Poljane in deloma Kostel. Kljub Valvasorjemu opisu trga kot trdnjave je šlo v gradbenem oziru za tradicionalni taborski obrambni sistem, ki ni imel istega graditelja kot grad in so ga morebiti pod vodstvom plemiča postavili kmetje sami.¹¹⁹ Tabor ob gradu Poljane je nasprotno pomenil za svoj čas moderno gradnjo¹²⁰ in tudi Vinica je v času sistematičnih utrjevalnih del v osemdesetih letih 16. stoletja dobila dokončno simetrično podobo.

Tako kot Vinica in Kostel je utrjeno Pobrežje v polni meri opravljalo svoje funkcije tja do začetka 17. stoletja, nakar se je njegovo obzidje – kakor nasploh pri slovenskih mestih,

¹¹⁴ P. Fister, *Arhitektura*, str. 96.

¹¹⁵ D. Kos, *Urbarji*, str. 33.

¹¹⁶ ARS, Vic. A., šk. 261, I/135, lit. R XIV-8, 11. 8. 1614, 5. 2. 1615.

¹¹⁷ Med priimki, znanimi iz župnijskih matičnih knjig od konca 17. stoletja naprej, je moč najti zelo malo tipično uskoških. Na drugi strani so v Pobrežju že po urbarju iz leta 1477 večino podložniških priimkov predstavljali patronimiki s sufiksom na -ič, značilni za begunce z juga (prim. D. Kos, *Urbarji*, str. 178–180, 118).

¹¹⁸ Valvasor pravi o trgu naslednje: “Dieser Marck mag wol eine Feste titulirt werden: angesehen er sowol als das Schloß mit runden und viereckten Thürnen wol befestigt und deßwegen deß umher wohnenden Landvolcks Zuflucht ist wann eine Türcken=Gefahr einbricht: gleich wie vor diesem auch da allhie schon einmal ein Grentzhaus war. /.../ Der Marck ist meistens mit kleinern schlechten Häusern besetzt und schlecht bewohnt: weil die Leute zu Friedens=Zeit mehrerentheils auf dem Lande umher wohnen. Danenhero dieser Ort mehr für eine Festung oder Retirade weder für einen Marck eigentlich zu achten”. J. W. Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 144–145.

¹¹⁹ P. Fister, *Arhitektura*, str. 95.

¹²⁰ Prim. isti, str. 98.

utrdbah in taborih – zapisalo propadanju. Upad pomena obrambne funkcije je jasno razviden iz Valvasorjevega opisa in upodobitve, na kateri pritegne pozornost obsežen prazen prostor med trškimi stavbami in nekaj nižjim notranjim obzidjem okrog grajskega dvorišča. Fister le-tega sicer pripisuje lažji obrambi posebej utrjenega gradu, vendar se pri tem povsem naslanja na podobo iz Valvasorjevega časa.¹²¹ Ker govori Valvasor o izpraznjenju, se zdi verjetno, da so vsaj del čistine do grajskega obzidja v preteklosti zapolnjevale hiše in kmečke kašče. Če primerjamo Pobrežje s Kostelom – v obeh trgih je na Valvasorjevih upodobitvah dober ducat streh – je imel pobreški trg neprimerno večjo površino in v svojih “zlatih časih” zagotovo tudi več prebivalcev.

Že ob njegovem vrhuncu so mu gospodarili Purgstalli, saj so Lenkoviči posedovali Pobrežje le nekaj let do 1564, ko ga je kupil Krištof pl. Purgstall s Krupe.¹²² Leta 1602, potem ko je bila na Pobrežje prenesena mehovska posest in je postalo pravo zemljiško gospostvo z več kot 100 hubami, ga je za kratek čas pridobil Lenkovičev vnuk Jurij,¹²³ a je bilo čez nekaj let spet v rokah krupskih Purgstallov. Ti so ga nato obdržali vse do leta 1743, ko so ga od njih kupili pl. Gusiči.¹²⁴

Skupno Purgstallovo lastništvo od srede 17. stoletja je Pobrežje, kot že rečeno, tesno povezovalo z gradom in trgom Vinica. A tudi potem ko sta se njuni poti leta 1674 z delitvijo med brati formalno ločili, sta gospostvi še naprej obdržali nekatere skupne pravice ter prišli pozneje ponovno v roke iste osebe.¹²⁵ V obravnavanju obeh trgov s strani zemljiških gospodov je ta doba gotovo pomenila določeno poenotenje ali vsaj približanje. Poleg skupnega institucionalnega okvira sta trga doživljala podobno usodo pešanja kot neizogibne posledice prehoda iz “vojaškega” v “civilno” obdobje.

Posestno in demografsko stanje obkolpskih trgov

Kljub pozni dokumentiranosti posestnega stanja obkolpskih trgov moremo za Kostel ugotoviti, da najbrž nikoli ni prerastel miniaturnosti, kakršno srečamo v začetku 18. stoletja tudi pri Pobrežju. Nekoliko drugačen razvoj je doživela Vinica, ki je svoj čas dosegala nad 60 domov zunaj in znotraj obzidja, a se je močno izpraznila že v 17. stoletju. Vsi trije so se tako sredi 18. stoletja uvrščali med najmanjše slovenske trge.¹²⁶ Poleg zatona naselja skladno s prenehanjem njegovih varnostno-obrambnih funkcij jih povezuje še ena temeljna značilnost: sprememba naselitvene podobe. Pri vseh se je glavnina naselja prenesla zunaj obzidja, ki je pri Vinici še pred koncem 18. stoletja sploh odpadlo.

Omejenost z grajsko-taborskim obzidjem je presegla le **Vinica**, ki je že pred utrditvijo funkcionirala kot farna vas s hubami in drobno posestjo. Najzgodnejša znana podložniška posest v kraju sta dve hubi “zuo Weynitz”, ki ju beleži urbar nemškega viteškega reda iz leta 1490.¹²⁷ Križniški oziroma župnijski podložniki so se v času turških vpadov skoraj gotovo

¹²¹ Isti, str. 96.

¹²² ARS, Collectanea, fasc. 21, dovolilna pisma za prepis posesti, 31. 3. 1564.

¹²³ ARS, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 4 (1546–1618), fol. 42. – Po M. Smoletovi ga je Katarina, vdova Adama Purgstalla, prodala Juriju Lenkoviču že leta 1599, kupnina pa ni bila poravnana še čez štiri leta ob Jurijevi smrti (M. Smole, Graščine, str. 354).

¹²⁴ ARS, Imenjska knjiga za Kranjsko, št. 5 (1619–1662), fol. 48; št. 6 (1662–1756), fol. 65. – Prim. M. Smole, Graščine, str. 354.

¹²⁵ Prim. D. Kos, Urbarji, str. 74.

¹²⁶ Prim. B. Golec, Družba, str. 624, preglednica Število hiš v mestih in trgih sredi 18. stoletja.

¹²⁷ D. Kos, Urbarji, str. 214.

trajneje naselili v tedaj zgrajenem obgrajskem taborskem kompleksu in od tam obdelovali svojo zemljo. Po župnijskem urbarju iz leta 1570 je bilo v vasi Vinica (*dorff Viniza genondt*) sedem celih in dve polovični hubi, o župnišču pa urbar pravi, da stoji "zunaj mesta" (*auser der stadt*), t. j. obzidanega obgrajskega kompleksa, v katerem je imela župnija tudi lasten stolp za kaščo.¹²⁸ Sicer pa je znotraj obgrajskega tabora nastalo naselje hiš in hišic, v celoti podloženih viniški gosposčini. Njegov obseg in posestno strukturo poznamo šele za zadnjo tretjino 17. stoletja, ko je bil že v polnem teku proces nazadovanja in praznjenja.

Kot smo zapisali že zgoraj, je Vinica živela najbolj razgibano življenje, dokler je predstavljala neposredno zaledje Vojne krajine in služila za redno zbirališče deželne vojske. Po končani dolgi vojni (1606) je z izgubo svoje primarne vloge začela gospodarsko in posledično tudi demografsko nazadovati, pri čemer procesa usihanja ni moč zasledovati vse do leta 1674, ko se Vinica prvič omenja kot trg in je prvokrat dokumentirana njena posest, podložna viniški graščini. Časi nekdanjega razcveta so bili tedaj že lep čas preteklost. Tako je proviantna hiša medtem odslužila svojemu namenu in dobila zasebnega lastnika, skoraj polovica hiš znotraj obzidja pa ni bila naseljena z nekdanjimi imetniki, ampak so pripadale Viničanom, ki so že posedovali eno ali tudi dve drugi hiši.¹²⁹

Poleg domačega zemljiškega gospoda sta imela v tem času v Vinici podložnike še domača župnija, katere posesti ne poznamo, in gospostvo Krupa, ki mu je pripadalo 15 posestnikov hiš, v urbarju iz let 1690–1699 imenovanih "burger zu Weiniz".¹³⁰ Ni znano, kdaj je prišla ta, nekdanj viniška posest na Krupo in s tem v last druge veje Purgstallov, zelo verjetno pa se je to zgodilo v tretji četrtini 17. stoletja, vsekakor pred nastankom viniškega urbarja leta 1674.¹³¹ Iz mlajših virov izhaja, da je šlo v primeru hiš, podloženih Krupi, za posest zahodno in severozahodno od obzidanega dela trga, medtem ko je bil obzidani kompleks v celoti podložen viniški gosposčini.¹³²

V naslednji preglednici je kronološko nanizano število posestnih enot vseh treh zemljiških gosposčin: graščine Vinica, gospostva Krupa in viniške župnije ter na koncu posest pobreškega gospostva leta 1772. Slednja je v terezijanskem katastru še pripadala Krupi in bila kmalu nato prenesena na Pobrežje.

¹²⁸ DOZA, BÖ, K 305/3, Urbar der Pfarre Weinitz nach 1570, s.p. – Ta t.i. renovirani urbar je bil pravzaprav prepis starejšega urbarja, ki ga je 2. decembra 1570 sestavil takratni viniški župnik Jurij Susič.

¹²⁹ Po objavi v: D. Kos, Urbarji, str. 470–475.

¹³⁰ Po objavi v: isti, str. 512–515.

¹³¹ Prenos dela viniškega imenja na Krupo iz imenjske knjige ni razviden, tako kot med 1653 in 1676 ni zaslediti, kaj natanko se je z graščino Vinica sploh dogajalo. Zdi se verjetno, da so Kanižarji po letu 1653 prodali grad z utrjenim trgom Purgstallom s Pobrežja, skupino hiš zahodno od obzidja pa Purgstallom s Krupe. Po sredi 18. stoletja, ko ima Krupa še vedno nekaj posestnikov v "Purg bey Weiniz" (ARS, TK RDA, N 125, No. 16, 4. 9. 1754), je njen del Vinice zamenjal lastnika, saj srečamo isto posest kot "Burg Weiniz" leta 1772–1773 v urbarju gospostva Pobrežje (NŠAL, ŽA Čnomelj, Razne knjige, fasc. 1, urbar Pobrežje 1772–1773, fol. 114–118).

¹³² Po cenilnih operatih iz leta 1823, ki razkrivajo, kje je bila locirana podložna posest Vinice in kje Pobrežja (nekdanj Krupe), je imelo gospostvo Pobrežje v nekdanjem obzidanem trgu eno samo, tik ob gradu ležečo poslopje, glavino posesti pa zahodno in severozahodno od utrjenega kompleksa (ARS, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, N 342, 23. 1. 1823).

Posestno stanje Vinice po zemljiških gospoščinah

Posestna enota – hiša, ki jo poznata tako urbarja graščine Vinica kot krupski urbarji, je zgovorno znamenje poznega in specifičnega nastanka viniškega trga.¹³⁷ Pojmu hiša v terezijanskem katastru pri obeh gospoščinah ustreza kajža, tedaj tudi edina oblika posesti podložnikov domače župnije. Ker so 180 let prej pri župniji izpričane samo hube brez kakršne koli drobne posesti, se postavlja vprašanje, kam je izginilo osem župniji podložnih hub iz leta 1570, t. j. jedra prvotne vasi zunaj grajsko-trškega kompleksa. Njihovo izginotje ostaja neznanka, pri čemer moremo sklepati, da niso (vse) ležale neposredno v Vinici, ampak v

¹³³ Urbar gospostva Vinica 1674 po objavi: D. Kos, Urbarji, str. 470–475. – ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti gradec, knj. 2, 2. del, urbar Vinica 1711–1715, fol. 1–6; knj. 14, urbar Krupa, s. d. (pred 1707), fol. 48–49'. – ARS, TK RDA, N 202, No. 10, 29. 11. 1756.

¹³⁴ Urbar gospostva Krupa 1690–1699 po objavi: D. Kos, Urbarji, str. 512–515. – ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 9, urbar Krupa in Pusti Gradec 1742, s. p. – ARS, TK RDA, N 125, No. 16, 4. 9. 1754.

¹³⁵ DOZA, BÖ, K 305, Urbar der Pfarre Weiniz nach 1570, s.p. – ARS, TK RDA, N 40, No. 12, 5. 9. 1754.

¹³⁶ ARS, TK RDA, N 130, No. 13, s.d. – NŠAL, ŽA Črnomelj, Razne knjige, fasc. 1, urbar Pobrežje 1772–1773, fol.114 -128.

okolici, ki jo denimo metliški urbarji obravnavajo kot župo Vinica.¹³⁸ Župnijska kajžarska posest je bila vsekakor mlajša od hub in je morda nastala na tleh medtem opustele hubne zemlje, franciscejski kataster in cenilni operati pa pričajo, da je šlo pri župnijskih podložnikih resnično za domove v prvotni vasi, t. j. v okolici župnijske cerkve severozahodno od obzidanega trga.¹³⁹

Šele dobrih sto let po nastanku župnijskega urbarja se nam odpre vpogled v nehubni – trški del Vinice. Po urbarju viniške gosposčine je leta 1674 znotraj obzidja (*in dem vmbfang oder innerhalb der ringmauer*) stalo 23 hiš, v neobzidanem delu (*ausserhalb deß vmfangs oder rinhmauer*) pa 14, skupaj 37 hiš, ki so pomenljivo pripadale samo 25 gospodarjem, imenovanim “bürger zu Weinitz”.¹⁴⁰ Posedovanje dveh ali treh hiš v rokah istega gospodarja je očitno znamenje gospodarskega hiranja in praznjenja, četudi so v “presežnih” hišah morebiti domovali gostači. Podatka, da je eden od Viničanov kupil nekdanjo proviantno hišo, nekdo drug pa posedoval tudi enega od obzidnih stolpov, jasno govorita o ugašanju obrambnih in s tem gospodarskih funkcij trga. Valvasor petnajst let pozneje potrjuje neugodno sliko z besedami, da sta tako grad kot trg kar najbolj obdana z močnim obzidjem in trdnimi stolpi, a so ti zdaj blizu propadu in ruševini.¹⁴¹ Manj žalostno podobo ponuja malo mlajši urbar gospostva Krupa (1690–1699). 15 t. i. “burger zu Weiniz” je namreč še posedovalo vsak svojo hišo z vrtom.¹⁴² Tako kot župnijski podložniki so tudi krupski živeli zunaj obzidja, in sicer na njegovi zahodni in severozahodni strani. Tu jih ima namreč franciscejski kataster iz leta 1822,¹⁴³ potrditev o lokaciji zunaj obzidja pa daje za zgodnejši čas terezijanski kataster, v katerem se Krupi podložni kajžarji naslavljajo kot “purg bey (!) Weynitz”.¹⁴⁴

Čas največje obljudenosti Vinice je bil v zadnji tretjini 17. stoletja, kot rečeno, že preteklost. Ob popolni nedokumentiranosti ga le okvirno lahko postavljamo v širok razpon 16. in začetka 17. stoletja. Medtem ko se je praznjenje domov podložnikov viniške graščine začelo najpozneje sredi tega stoletja, je proces pustenja po letu 1700, če ne že prej, zajel podložnike Krupe in bržčas tudi kajžarje domače župnije, kar gre v znatni meri pripisati spremenjenim varnostno-obrambnim razmeram po karlovškem miru 1699. Število hišnih gospodarjev pod gosposčino Vinica se je tako med letoma 1674 in 1711 zmanjšalo s 25 na 22, pri podložnikih gospostva Krupa pa od 1690 do malo pred 1707 s 15 na 10 in se do leta 1742 celo prepolovilo na pičlih 8. Fizično opustelost trga v drugem desetletju 18. stoletja zelo zgovorno ponazarja viniški urbar 1711–1715, po katerem so poleg 22 hišarjev obstajale še druge, navedene hiše, ki so bile vse opustele in zapuščene (*die übrigen alhier niht begriffenen behausungen seindt alle öedt vnd verlassen*).¹⁴⁵

Posestno stanje v terezijanskem katastru okoli leta 1755 je nato le še blede senca stanja v urbarjih 1674 in 1690–1699. Število viniških hišarjev se je s 25 (in 37 hiš) zmanjšalo na vsega 9 ali za skoraj dve tretjini, število kajžarjev gospostva Krupa pa s 15 na 6 ali za

¹³⁷ Trgi starejšega nastanka so večinoma poznali posestno enoto oštati (prim. B. Golec, Družba, str. 27 sl.).

¹³⁸ O župi Vinica, ki jo je sestavljalo 11 hub, govorita urbarja gospostva Metlika iz let 1593 (*Svpa Vynycza*) in 1610 (*Süpp Weyniz*) (D. Kos, Urbarji, str. 330–332, 374).

¹³⁹ ARS, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 342, mapa (1824); Cenilni operati, N 342, Protocoll sämmtlicher Grund- und Bau-Parzellen der gemeinde Weinitz, 23. 1. 1823.

¹⁴⁰ Urbar gospostva Vinica 1674 po objavi: D. Kos, Urbarji, str. 470–475.

¹⁴¹ J. W. Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 640.

¹⁴² Urbar gospostva Krupa 1690–1699 po objavi: D. Kos, Urbarji, str. 512–515.

¹⁴³ ARS, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 342, mapa (1822); Cenilni operati, N 342, Protocoll sämmtlicher Grund- und Bau-Parzellen der gemeinde Weinitz, 23. 1. 1823.

¹⁴⁴ ARS, TK RDA, N 125, No. 16, 4. 9. 1754.

¹⁴⁵ ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, 2. del, urbar Vinica 1711–1715, fol. 6.

natanko tri petine, tako da je zdaj 12 župniji podložnih kajž odtehtalo skoraj polovico od komaj 27 naseljenih domov. Domači gosposčini Vinica je torej sredi 18. stoletja pripadala komaj tretjina vseh trških domov, kar izrazito odstopa od razmerja v večini drugih kranjskih trgov, v katerih so vse ali skoraj vse hiše spadale pod domače gospostvo.¹⁴⁶ Zdi pa se, da se je neugodni demografski trend Vinice v tej dobi vendarle že ustavljal. Tako je v urbarju gospostva Pobrežje 1771–1772 – nanj se je prenesla krupska posest – pod urbarialno enoto “Burg Weiniz” namesto nekdanjih 6 kajžarjev s 7 kajžami zaslediti poleg prejšnjih še 6 hubnih posestnikov, skupaj 12 gospodarjev. Gre za nove gospodarje na dveh in pol doslej neznanih hubah, ki jih v terezijanskem katastru še ni¹⁴⁷ in so morda nastale celo povsem na novo iz starejših pustot. Posestno stanje je v naslednjih desetletjih ostajalo zelo podobno tistemu iz časa terezijanskega katastra. Ob prvem oštevilčenju hiš leta 1770 je bilo le-teh 31,¹⁴⁸ po ljudskem štetju iz leta 1817 pa je Vinica, tedaj uradno že vas in ne več trg, štela prav tako 31 hiš in 164 prebivalcev.¹⁴⁹

Razsežnosti posestno-demografskega pešanja v 17. in prvi polovici 18. si moremo bolje predočiti, če skušamo rekonstruirati posestno stanje v prvi polovici 17. stoletja s seštevkom vseh dokumentiranih nekdanjih obstoječih domov. 37 nekdanjih hiš pod viniško gosposčino pred letom 1674 in 15 krupskih v letih 1690–1699 predstavlja 52 domov, kar je več kot trikrat toliko, kot sta jih krupska in viniška gosposčina skupaj premogli sredi 18. stoletja (15). Če viniškim domovom iz srede 17. stoletja prištejemo še kakšen ducat potencialnih župnijskih kajž, kolikor jih ima terezijanski kataster, lahko ugotovimo, da je štela Vinica sredi 17. stoletja vsaj 60 domov, kar je še vedno najmanj enkrat toliko kot sto let pozneje v času terezijanskega katastra (27). Glede na podatek, da je leta 1674 stalo v utesnjenem obzidanem trgu 23 hiš, je trg v ožjem smislu obsegal le kakšno tretjino vseh viniških domov, njihovo število pa ob pomanjkanju prostora in navzočnosti kmečkih kašč nikoli ni moglo biti bistveno višje.

Tudi sicer je Vinica doživljala globoke spremembe naselbinske zasnove. Primerjava Valvasorjevih upodobitev (v Topografiji 1679 in Slavi 1689)¹⁵⁰ in skoraj poldrugo stoletje mlajšega franciscejskega katastra (1822)¹⁵¹ priča namreč o dveh povsem različnih tlorisnih in vedutnih podobah. Pri Valvasorju srečamo samo četverokotno obzidano trško naselje, v katerem se stiskata dobra dva ducata streh, medtem ko je neposredna okolica obzidja nepozidana. Valvasorjevi upodobitvi dajeta tako vtis, da je bila celotna Vinica strnjena v utrjenem kompleksu, kar pa, kot že rečeno, ne drži. Neobzidanega dela Vinice namreč ni videti zaradi zornega kota upodobitve. Franciscejska katastrska mapa iz leta 1822 ima na mestu Valvasorjevega obzidanega trga le prazno grajsko dvorišče brez obzidja, na njegovem obodu pa poleg gradu tri gospodarska poslopja, od tega dve pripadajoči graščini Vinica in eno gospostvu Pobrežje, očitno stolp, poprej v lasti gospostva Krupa. Vsi podložniški domovi treh gospodov – župnije, Vinice in Pobrežja (poprej Krupe) – ležijo zdaj zunaj nekdanjega obzi-

¹⁴⁶ Prim. B. Golec, Družba, str. 341.

¹⁴⁷ ARS, TK RDA, N 130, No. 13, s.d. – NŠAL, ŽA Črnomelj, Razne knjige, fasc. 1, urbar Pobrežje 1772–1773, fol. 114–128.

¹⁴⁸ NŠAL, ŽA Vinica, RMK 1757–1784.

¹⁴⁹ Haupt-Ausweis über die einteilung des Laibacher Gouvernementsgebiethes in Provinzen, Kreise, Sectionen, Bezirks- Obrigkeiten, Hauptgemeinden, Untergemeinden und Ortschaften, nebst deren Häuser- und Seelenanzahl im Jahre 1817, fol. P (odslej Haupt-Ausweis).

¹⁵⁰ J. W. Valvasor, Die Ehre XI, str. 640. – Janez Vajkard Valvasor, Topographia ducatus Carnioliae modernae. Bogenšperk na Kranjskem 1679, Ljubljana-München 1970.

¹⁵¹ ARS, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 342, mapa (1822); Cenilni operati, N 342, Protocoll sämmtlicher Grund- und Bau-Parzellen der gemeinde Weinitz, 23. 1. 1823.

dja v smeri proti zahodu in severozahodu, tako da je težišče trga pomaknjeno proti župnijski cerkvi.

Kaj se je torej od Valvasorjevega časa spremenilo? Obzidani trg se je, potem ko je izgubil svoj utrdbeni pomen, v celoti izpraznil. Podložniki gosposčine Vinica so si postavili domove severozahodno od njega, poleg že obstoječih kajž domače viniške graščine, gospodstva Krupa in domače župnije. Kdaj se je obzidana Vinica spraznila in kdaj je dokončno padlo tudi grajsko-trško obzidje, ostaja predmet sklepanj. Obzidje je bilo že v Valvasorjevem času močno načeto, nevarnost turškega vpada pa je dokončno minila deset let pozneje s karlovškim mirom 1699. V viniškem urbarju iz let 1711–1715 je še izrecno govor o hišah znotraj in zunaj obzidanega trga (*in vnd außerhalb der Purgkh*), pa tudi o podložniških kaščah (*gaden in vndt außerhalb des geschlossesß*) in o samem trškem obzidju (*vor dem markht nächst bey der rüingmauer*). Ob spremenjenih varnostnih razmerah je zelo verjetno, da se je obzidani kompleks izpraznil še pred sredo 18. stoletja, o čemer v terezijanskem katastru posredno pričata odsotnost kašč in nerazlikovanje med obzidanim in neobzidanim delom Vinice. Razselitev iz obzidanega dela v okolico je bila vsekakor končana pred jožefinskimi vojaškimi merjenji 1784–1787,¹⁵² saj je v njih tloris Vinice s praznim grajskim dvoriščem – nekdanjim obzidanim trgom – že skoraj enak onemu na franciscejski katastrski mapi leta 1822.

Znatne naselbinske in demografske spremembe je v 18. stoletju doživelo tudi **Pobrežje**, vendar ga je glede obljudenosti vseeno težko primerjati z Vinico. Čeprav je trško obzidje obdajalo dvakrat večjo površino od viniškega (1 oral in 197 sežnjev ali 6.400 m²),¹⁵³ Pobrežje najbrž nikoli ni imelo toliko stalno naseljenih hiš kot Vinica. Valvasor trgu jasno pripisuje taborski značaj in šibko obljudenost kot odraz odmrlih refugialnih funkcij: “Trg je večinoma zaseden z majhnimi slabimi hišami in slabo poseljen, ker živijo ljudje v mirnih časih zvečine v okolici na deželi. Zato je ta kraj pravzaprav bolj trdnjava ali zatočišče kakor trg.”¹⁵⁴ Upodobitev z dobrim ducatom k obzidju stisnjenih stavb in precej obsežno čistino proti notranjemu, grajskemu obzidju, priča o precej večjih možnostih poselitve, za katero pa proti koncu 17. stoletja ni bilo več pravih potreb.

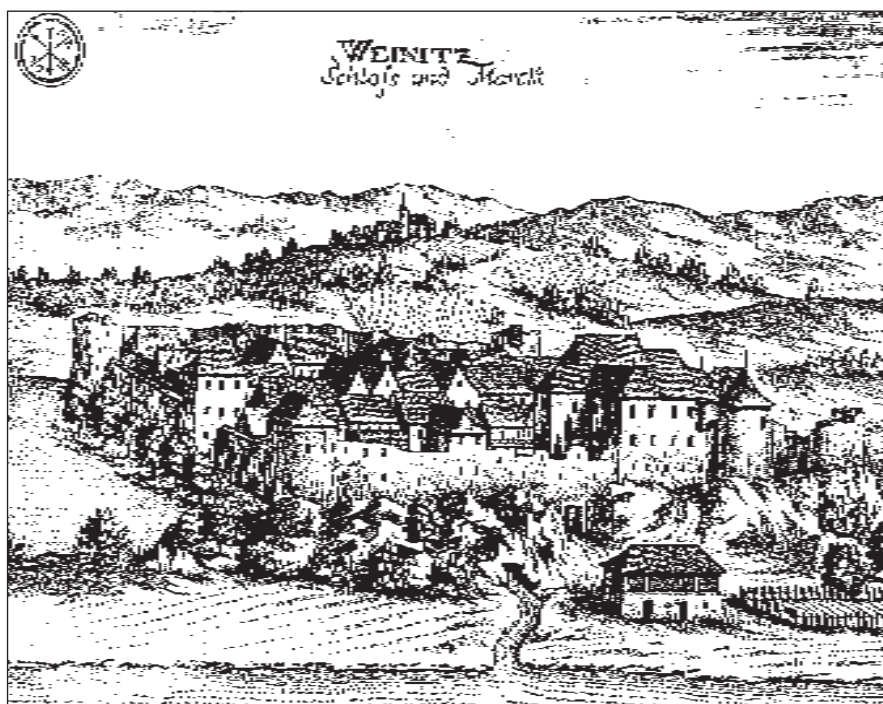
Če si je za Valvasorjev čas mogoče ustvariti dovolj zanesljivo naseljitveno podobo iz opisa in bakroreza, bi za trdnejše ugotovitve o preteklih 130 letih od nastanka gradu in trga potrebovali urbarje, prav te pa vse do začetka 18. stoletja pogrešamo. Težko si je predstavljati, da bi na tem nekoliko odmaknjemem prostoru kdaj tako kot v Vinici stalno prebivalo nekaj deset družin, ki bi se pretežno ali vsaj deloma preživljale z neagrarnimi dejavnostmi. Pobrežje, kot ga slika Valvasor, je bilo prigrajsko utrjeno naselje ljudi v grajski službi ter kvečjemu še peščice drugih malih posestnikov. Po karlovškem miru 1699 je zelo verjetno izgubilo še del naseljenih hiš Valvasorjevega časa, vendar izpraznjenje v primerjavi z Vinico ni moglo biti tako izrazito. Največ prostora so od zgraditve Pobrežja sredi 16. stoletja zasedale kmečke kašče in začasna bivališča, utrjeni kompleks pa je svojo obrambno funkcijo v največji meri odslužil že skoraj sto let prej, ko se je po miru leta 1606 stabilizirala meja s Turčijo. Prej ko ne je moč šele tedaj govoriti o “civilnem” trgu, ki kljub obilju prostora bržčas ni prerastel demografske miniarnosti.

Iz časa nekaj let po dokončni umiritvi meje leta 1699 velja kot zanimivost navesti edini znani konkretni primer naselitve posameznika v Pobrežju in sploh v obravnavanih krajih.

¹⁵² Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763–1787. Opisi. 1. zvezek, Ljubljana 1995, sekcija 247 (odslej Slovenija, 1. zvezek).

¹⁵³ ARS, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 1, mapa (1825); Protocoll der Bau-Parzellen der Gemeinde Adleschitz, 26. 4. 1825.

¹⁵⁴ J. W. Valvasor, *Die Ehre* XI, str. 144–145.

Vinica po Valvasorju (1689) in na franciscejski katastrski mapi iz leta 1822 (črtkano je označen nekdanji obzidani del Vinice)

Janez Adam baron Purgstall, lastnik Pobrežja ter drugih gospostev in posesti, dvorni svetnik in general v Ogulinski krajini, je s svoboščinskim pismom, izdanim v Pobrežju 2. marca 1707, za dolgoletno zvesto službo komornega strežaja in točaja v ogulinski trdnjavi nagradil s posestjo "častitega in korenjaškega" Antona Husića, v katoliško vero spreobrnjenega "rojenega nekrščanskega Turka". Husić je prejel zemljišča pri Pobrežju in v trgu (*bey Freyenthurn, vnd aldar in der Burg*), in sicer zakupno polovično hubo pod Preložnikom (vzpetina nad današnjo vasjo Purga) s hišo, hlevom, skednjem in dvema vrtovoma.¹⁵⁵ Anton Husić, imenovan "vojvoda (*Voivoda, voyuada*) in njegovi potomci so nato skozi celotno 18. stoletje izpričani v pobreških urbarjih, začeni z letom 1711, pri čemer se zdi, da njihova hiša že od začetka ni stala v trgu, temveč nekaj sto metrov stran, v bližini pozneje nastale vasi Purga.¹⁵⁶

Posestno stanje Pobrežja poznamo, kot rečeno, šele za 18. stoletje, ko se je podobno kot obzidani del Vinice povsem izpraznil s preselitvijo prebivalcev v okolico. Zadnji posestniki so svoja domovanja v tem stoletju prenesli iz trga na zgoraj omenjeno lokacijo, kjer je danes vasica Purga.¹⁵⁷ Naslednja preglednica prikazuje naselitveno stanje po urbarjih pobreškega gospodstva in terezijanskega katastra,¹⁵⁸ iz katerih pa sam proces preselitve in lokacije podložniških domovanj ni neposredno razviden.

Temeljna značilnost posestnega stanja pobreškega tržca je tudi tu enaka kot pri Vinici. Osnovna enota je hiša s pripadajočo ohišnico, sestavljeno iz raztresenih zemljišč, v Pobrežju pa je pri večini domov nepogrešljiva še kašča (*gaden*). Glede na zelo stabilno število domov (16–18) ni bilo v četrtoletju 1711–1737 takorekoč nobenih poselitvenih sprememb. Na isti posesti se je v skoraj vseh primerih ohranjal tudi isti priimek. Opazne spremembe je zaslediti samo pri kmečkih kaščah, katerih število je v istem času padlo s 45 na vsega 17 ali kar za tri petine. Od karlovškega miru je namreč Bela krajina zaživela varnejše življenje in

¹⁵⁵ ARS, Gospodstvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 5, urbar Merzlaki 1715–1720, s. p., prepisi listin na koncu.

¹⁵⁶ O urbarjih gl. opombo 158. – Franciscejska katastrska mapa iz leta 1825 prikazuje Husićevo domačijo nekoliko severozahodno od vasi Purga (*Freythurn*), nad domačijo pa ledinsko ime "Nad Husiche" (ARS, Franciscejski kataster za Kranjsko, A 1, mapa). – Priimek Husić živi v Purgi in okolici še danes.

¹⁵⁷ Izročilo o tem je dobro stoletje pozneje zapisal I. Šašel, Grad Pobrežje v Beli Krajini, Dom in svet VI (1893), str. 136 (odslej I. Šašel, Grad Pobrežje).

¹⁵⁸ ARS, Gospodstvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, 1. del, urbar Pobrežje 1711–1715, fol. 1–3; knj. 8, urbar Pobrežje 1737, s. p.; knj. 29, šifregister Pobrežje 1807, s. p. – ARS, TK RDA, ARS, TK RDA, N 150, No. 8, 8. 3. 1758. – NŠAL, ŽA Črnomelj, Razne knjige, fasc. 1, urbar Pobrežje 1772–1773, fol. 1–6.

kot zadnja slovenska pokrajina začela opuščati protiturške tabore, nazadnje namenjene le še shranjevanju blaga in pridelkov.¹⁵⁹

Kmalu po nastanku urbarja 1737 je tudi pobreški trg doživel temeljito posestno-demografsko preobrazbo, kar v primerjavi z Vinico pomeni precejšnjo zamudo. Po terezijanskem katastru je tako leta 1758 v njem le še deset hišarjev, naselje pa se ne imenuje več trg, temveč zgolj "burg" (*Burg Freyenthurn, Purkh Freyenthurn*). Čeprav srečujemo isto poimenovanje tudi v starejših urbarjih (1711–1737), gre vendarle za opazno razliko: poprej je namreč "in der Burg" le oznaka za posamezne lokacije, Pobrežje kot tako pa je v naslovu vedno označeno kot "Markt", v katerem živijo "burger und inwohner". Terezijanski kataster in nato vsi mlajši urbarji do začetka 19. stoletja so v tem pogledu skromnejši, saj poznajo namesto trga zgolj "burg". V terezijanskem katastru so njegovi gospodarji tudi zadnjič označeni kot "purgarji" (*vntherthanen oder so genandte purger*).

Administrativna odprava trškega naslova pri domači gosposčini pade torej v dvajsetletni časovni razpon med urbarjem 1737 in terezijanskim katastrom in zagotovo ni bila brez podlage. V tem slabo dokumentiranem času je gospostvo leta 1743 s prodajo prešlo v druge roke, v last pl. Gusičev. Pod novimi gospodarji ni prišlo le do drugačnega naslavljanja, temveč v nekaj letih do korenitih sprememb posestno-demografskega stanja, ki je poprej vsaj četrt stoletja beležilo le malenkostna nihanja. Ob zmanjšanju števila domov s 16 na 10 je še posebej pomenljivo, da se je stari priimek ohranil samo pri petih hišah, medtem ko je prej ostajal četrt stoletja enak pri vseh razen pri dveh.

"Burg" Pobrežje iz petdesetih let 18. stoletja je bil po vsebini očitno nekaj povsem drugega kakor nekdanji trg. Z veliko verjetnostjo moremo trditi, da se je že v tem času tako kot viniški izpraznil oziroma preselil na novo lokacijo, potem ko so ob spremenjenih varnostnih razmerah pri obeh dokončno opustili še preostale kmečke (taborske) kašče. Razlika je le ta, da je viniški grad hkrati izgubil obzidje, v gradu Pobrežju pa je le-to ostalo eno njegovih pglavitnih obeležij.

Podobno kot pri Vinici je sam proces izpraznjenja tudi tu takorekoč nedokumentiran, a se je selitev iz obzidanega grajskega kompleksa še razmeroma dolgo ohranila v izročilu. Slednje je na razselitev trških prebivalcev vezalo nastanek vasi Purga (tudi Burga), kar naj bi se zgodilo v drugi polovici 18. stoletja.¹⁶⁰ Ugasnitev trškega naslova v urbarjih in znatno zmanjšanje gospodarjev v "burgu" navajata k domnevi, da je moglo do tega priti že sredi stoletja ali celo nekaj prej. Urbar gospostva Pobrežje iz let 1772–1773, nastal neposredno po prvi hišni numeraciji, ima v popisni enoti "Burg Freyenthurn" le še 8 hiš s hišnimi številkami 2 do 11, vključno s tremi manjkajočimi, od katerih je enica odpadla na grad.¹⁶¹ Nekaj

¹⁵⁹ V prvi petini 18. stoletja so kot obstoječi aktivni tabori izpričani: pred 1707 tabor pri Pustem Gradcu (ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 14, urbar Krupa s. d., fol. 64'), leta 1711 tabor v Učakovcih nad Vinico (prav tam, knj. 2, 2. del, urbar Vinica 1711–1715, s. p.) ter tabor okoli župnijske cerkve v Semiču, izropan med uskoškim napadom leta 1720 (M. Slekovec, Doneski k zgodovini cerkva in fara na Kranjskem, v: IMDK VIII (1898), str. 43–47).

¹⁶⁰ I. Šašel je leta 1893 zapisal: "V drugi polovici minulega stoletja pa, ko je ponehala nevarnost od turške strani, podrli so te hiše, in kmetje so se izselili iz gradú ter svoje hiše postavili ob cesti v grad; zato se imenuje nastala vasica "Burga" ali "Purga" (I. Šašel, Grad Pobrežje, str. 136). – Površno povzemanje formulacije "v drugi polovici prejšnjega stoletja" je zagrešilo napako v Krajevem leksikonu Dravske banovine, Ljubljana 1937, str. 12, po katerem naj bi Purga s petimi hišami šele "v drugi polovici 19. stoletja (!) ustanovili kolonisti iz tabora gradu Pobrežje", kar prevzema tudi Krajevni leksikon Slovenije, II. knjiga, Ljubljana 1971, str. 53.

¹⁶¹ Med njimi ni številke 6, ki jo je očitno nosila druga hiša gospodarja s številke 5, ter številki 1 in 9, prve dodeljene gradu in druge zagotovo stanovanjskemu poslopju lastnika gradu, najverjetneje enemu od stolpov v trškem obzidju.

mlajša poročila kažejo, da se vse pobreške hišne številke niso nanašale na obzidani trg, ampak vsaj deloma tudi že na Purgo, ki je bila ob oštevilčenju hiš leta 1770 zajeta v isto popisno enoto Pobrežje. Potrditev najdemo v dobro desetletje mlajših jožefinskih vojaških merjenjih (1784–1787). Slednja prikazujejo ob gradu le manjše število poslopij ter posebej skupino hiš (Purgo), slab kilometer zahodno od Pobrežja.¹⁶² Domala enako stanje ima v natančnejšem merilu franciscejska katastrska mapa iz leta 1825.¹⁶³ Pobreški trški kompleks je po katastru že izprazen, drugače kot v Valvasorjevem času pa v njegovem vzhodnem delu dominira grajska kapela sv. Florijana, zgrajena leta 1697.¹⁶⁴ Stanovanjski stavbi sta zdaj samo grad in ena od petih zidanih zgradb v obzidju (nekdanji stolp), ki vse pripadajo baronom Apfaltrernom. Pri tem je pomenljivo, da se hišne številke ločenega naselja "Freythurn" (Purga) vrstijo od 5 do 11, medtem ko prvih štirih števil v katastru ni. Ob numeraciji leta 1770 so številke 1–4 nesporno pripadle gradu (št. 1) in trem hišam-stolpom v obzidju, od katerih sta se dve pred letom 1825 spremenili v gospodarski poslopji. Številke od 5 naprej so se že od samega začetka (1770) nanašale na hiše v Purgi in tja niso bile prenesene šele v naslednjih letih pred izvedbo jožefinskih merenj. Da pa so se v novonastalo vasico resnično preselili Pobrežani, posredno priča kontinuiteta priimkov gospodarjev v urbarialni enoti Pobrežje, ki ji je moč slediti po urbarjih in terezijanskem katastru.

Purga je torej zanesljivo nastala pred letom 1770. Toda že ob nastanku terezijanskega katastra so od desetih gospodarjev popisne enote "Burg Freyenthurn" najverjetneje živeli v obzidanem trgu samo štirje, in sicer tisti, vključno z brodnikom, ki so imeli poleg drugih zemljišč vsak po en vrt "in der Burg", medtem ko je ostalih šest posestnikov že prebivalo v Purgi. Štirih hiš znotraj trškega obzidja tako sredi 18. stoletja resnično ni bilo več mogoče naslavljati trg. Podobno kot Svibno in Senožče, ki sta v tem času premogla le še po tri naseljene domove,¹⁶⁵ se je pobreško trško naselje skrčilo na raven prigrajskega zaselka in s tem praktično tudi nominalno prenehalo obstajati kot trg. In vendar je bila trška tradicija dovolj močna, da je F. A. Breckerfeld še konec 18. stoletja pisal o trgu, obdanem z obzidjem,¹⁶⁶ kar predstavlja najmlajšo znano omembo trga Pobrežje kot takega. V urbarjih iz časa po letu 1737 do vključno leta 1807 najdemo samo poimenovanje "Burg" – le-ta obsega tako gospodarje v nekdanjem trgu kot vas Purga-, poslej pa v virih tudi ta oznaka ugasne.¹⁶⁷

Podoben posestno-demografski razvoj kot Pobrežje je doživel trgec **Kostel**. Četudi po površini približno za polovico manjši in tako primerljivejši z Vinico, je namreč z ugasnitvijo taborsko-obrambnih funkcij doživel skoraj enako usodo umiranja kakor Pobrežje. Končno je prav tako pristal na peščici prigrajskih domov, pri čemer se je grajsko-trško obzidje tudi tu ohranilo.

Oba obgrajska refugialna trga povezuje slaba dokumentiranost posestnega stanja. V kostelskem urbarju iz leta 1570 sta v trgu (*im Markhtl*) ob 27 kaščah tujih in neznanem

¹⁶² Slovenija, 1. Zvezek, sekcija.

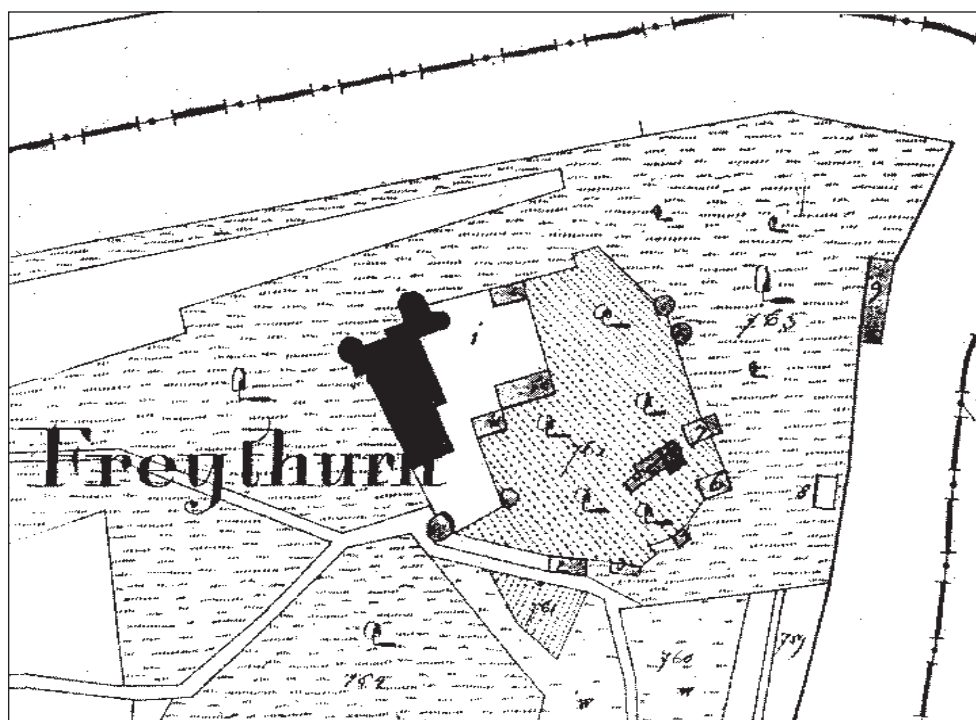
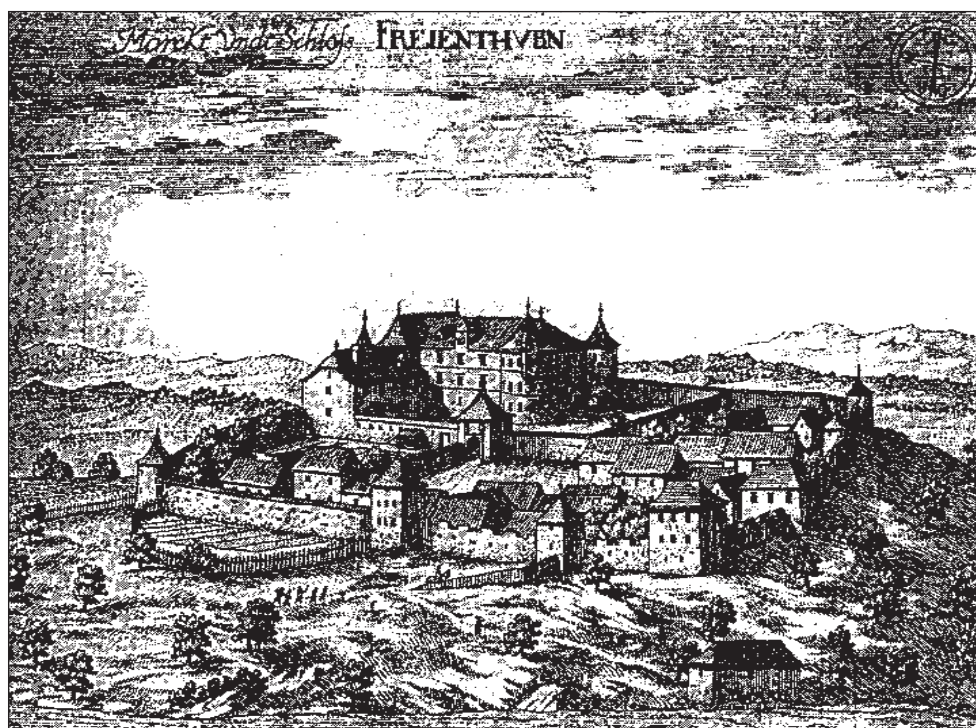
¹⁶³ ARS, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 1, mapa (1825); Protocoll der Bau Parcellen der Gemeinde Adelschitz, 26. 4. 1825.

¹⁶⁴ O kapeli: I. Šašelj, Grad Pobrežje, str. 136.

¹⁶⁵ B. Golec, Družba, str. 624.

¹⁶⁶ ARS, Gospodstvo Dol, fasc. 123, Topografija Kranjske I, str. 208.

¹⁶⁷ 1758: Burg Freyenthurn (ARS, TK RDA, N 150, No. 8, 8. 3. 1758); 1772–1773: Burg Freyenthurn (NŠAL, ŽA Črnomelj, Razne knjige, fasc. 1, urbar Pobrežje 1772–1773, fol. 1); 1788–1790: Burg Freyenthurn (ARS, Gospodstvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 20, urbar Pobrežje 1788–1790, fol. 1); 1796–1799: Burg Freyenthurn (prav tam, knj. 23, urbar Pobrežje 1796–1799, fol. 1); 1807: Burg Freythurn (prav tam, knj. 29, štiftregister Pobrežje, s. p.); 1813–1830: Freithurn (prav tam, knj. 30, urbar Pobrežje 1813–1830, fol. 1–9).

Pobrežje po Valvasorju (1689) in na franciscejski katastrski mapi iz leta 1825

številu kašč domačih podložnikov popisana samo dva trška oštetarja s pripombo, da drugi ne plačujejo nobenih dajatev.¹⁶⁸ Odprto torej ostaja vprašanje, kolikšen delež so predstavljali stalni naseljenci in kolikšnega kašče, pri čemer je dobrih sto let pozneje očitno, da je bila taborska funkcija že preživeta. Urbar iz leta 1681, dejansko popis podložniških dolgov, skoraj zagotovo navaja vse trške posestnike (*margkhtler*), ne pozna pa več nikakršnih kašč. Kot je razvidno iz naslednje preglednice, ki primerja posestni stanji leta 1681 in po terezijanskem katastru 1758, je šlo obakrat le za približno ducat domov.¹⁶⁹

Že pri tipologiji trgov smo izrazili sklepanje, da v prostorsko omejenem kostelskem Trgu nikoli ni moglo stati bistveno več naseljenih hiš. Preostali prostor so pač zasedale podložniške kašče in zasilna domovanja, ne pa stalno naseljeni tržani. Pri tem je seveda treba računati na manjša nihanja demografske rasti in padcev. Tako obstaja v terezijanskem katastru še en popis iz leta 1753, ki se sklicuje na izročitveni urbar iz leta 1694 in beleži medtem nastale razlike. Skupaj ima 13 posestnikov, kolikor jih je bilo očitno pod konec 17. stoletja, zdaj pa je pri treh navedeno, da gre za pustoto, medtem ko je ostalih deset identičnih z gospodarji pet let pozneje, leta 1758.¹⁷⁰ Valvasor je torej več kot upravičeno zapisal, da v trgu ni veliko hiš in da tudi tem maloštevilnim ni mogoče pripisati nobenega blišča, ker so prav majhne.¹⁷¹

V zvezi s stanjem hišne posesti naletimo pri Kostelu na enak problem kot v Pobrežju: na neevidentnost mikrolokacije posameznih hiš oziroma za vprašanje, kateri domovi niso ležali znotraj obzidanega kompleksa. Za zadnjega od gospodarjev iz katastra leta 1758, posestnika zemljišč v obsegu polovične hube, pove leto dni mlajši vir, da je domoval v sosednjem zaselku Stelnik in ne v Trgu.¹⁷² Znotraj obzidja je bilo torej sredi 18. stoletja največ deset hiš, a še od teh moramo za nekatere sklepati na raztresenost po okolici. Franciscejski kataster ima namreč leta 1824 v Kostelu 16 hišnih števil, vendar je znotraj (nekdanjega) obzidja stalo poleg ruševin zgornjega in novozgrajenega spodnjega gradu samo šest stanovanjskih hiš, prav toliko gospodarskih poslopij in cerkev.¹⁷³ Enaki priimki "notranjih" in "zunanjih" prebivalcev kot leta 1758 pričajo o maloštevilnih spremembah lastništva, hkrati pa odpirajo vprašanje, ali se niso nekateri trški gospodarji nemara preselili v okolico šele po letu 1809, ko so Francozi požgali grad.¹⁷⁴ Jožefinska merjenja 1784–1787 razkrivajo, da temu ni tako, saj so stavbe v okolici locirane na istih mestih kot 1824.¹⁷⁵ Trg Kostel tako podobno kot trg

¹⁶⁸ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-3, urbar Kostel 1570, s. p.

¹⁶⁹ ARS, Zap. inv., fasc. XXIX, L-27, 16. 7. 1681, str. 91–92. – ARS, TK RDA, N 150, No. 8, 8. 3. 1758.

¹⁷⁰ ARS, TK RDA, N 150, No. 17, 26. 5. 1753.

¹⁷¹ J. W. Valvasor, Die Ehre XI, str. 216.

¹⁷² ARS, Zap. inv., fasc. III, A-64, 1759, str. 57. – Na vir me je prijazno opozoril dr. Stanislav Južnič.

¹⁷³ ARS, Franciscejski kataster za Kranjsko, N 294, mapa (1824), protokol 12. 4. 1825.

¹⁷⁴ O požigu gradu prim. B. Reisp, Grad Kostel, str. 27–28.

¹⁷⁵ Slovenija, 1. zvezek, str. 238.

Pobrežje praktično že sredi 18. stoletja ni več obstajal, počakati pa bo treba določnejši odgovor na vprašanje, ali je tako kot pri Vinici in Pobrežju tudi tu v 18. stoletju prišlo do izpraznitve z razselitvijo tržanov v okolico ali pa je takšno poselitveno stanje v Kostelu še starejše. Pri tem je toliko bolj zanimivo dejstvo, da je Kostel še v predmarčno dobo uradno ohranil trški status in bil tako leta 1817 najmanjši kranjski trg s samo 98 prebivalci in 15 hišami,¹⁷⁶ pretežno raztresenimi po okolici.

Gospodarske razmere v taborsko-utrdbenih trgih

Obkolpski taborsko-utrdbeni trgi so v gospodarskem pogledu delili usodo Starega trga v Poljanah, edinega obkolpskega trga srednjeveškega nastanka. Le-ta je razvojno zakrnel in se ustalil na kakšnih 30 domovih, katerih prebivalci so se preživljali na razdrobljeni posesti nekdanj šestih hub.¹⁷⁷ Tako kot Stari trg so njegovi trije posnemovalci ostajali poudarjeno agrarnega značaja, tržci drobnih posestnikov hišic, kajž in vrtov. Drugače kot pri Starem trgu so bili v vseh pogledih in še posebej gospodarsko močno odvisnih od gradu. Prigrajski hišarji, živeči znotraj grajsko-trškega obzidja ali v njegovi neposredni bližini, so poleg obdelovanja krpe lastne zemlje izkoriščali prednosti, ki jih je ponujala bližina gradu in tabora kot lokalnega središča. Zemljiška gosposčina jim je kot svojim najpripravnejšim podložnikom nalagala nekatere specifične obveznosti, tudi drugod pridržane prigrajskim podanikom ali prebivalcem trga, če je v bližini gradu obstajal trg. Toliko bolj so delovne obveznosti do gradu prišle do izraza v obravnavanih tržcih, katerih prebivalci so imeli izrazito šibko gospodarsko osnovo: drobno posest ob nerazvitih neagramnih dejavnostih – obrti in trgovini.

Tudi v gospodarskem oziru je sicer treba razlikovati med dvema obdobjema – med dobo obrambne funkcije trgov in dobo postopnega zatona, ki je pri vseh treh nastopila že v 17. stoletju. Pri tem se soočamo z določenimi težavami, saj so notranje razmere prvega obdobja dokumentirane samo pri Kostelu, za druga dva trga pa imamo več podatkov šele iz časa zatona fortifikacijske vloge trgov in z njo povezane gospodarsko-demografske oslabilave. Navzlic temu moremo tudi na podlagi mlajšega stanja sklepati vsaj na glavne razvojne poteze v prvem obdobju.

Pri vseh obravnavanih taborsko-utrdbenih trgih sta tržna in obrtna dejavnost nesporno vseskozi ostali v podrejenem položaju. Tako kot nastanek obzidanega "obrambnega" trga je bil tudi obstanek poznejšega "civilnega" trga vezan predvsem na fortifikacijo in ne na gospodarske funkcije naselja. Taborsko-utrdbeni trgi, ki so svoj naslov utemeljevali predvsem na tipu naselbine in ne na njegovi tržni funkciji, tudi trškega naslova logično niso ohranjali zaradi morebitne tržne vloge, temveč prvenstveno z obstojem trškega obzidja.

Pri Kostelu, že od konca srednjega veka dokaj dobro dokumentiranem z urbarji, ni ne v trgu ne v gospostvu zaslediti tedenskih ali letnih sejmov. Vsaj nekaj časa so se letni sejmi odvijali v gospostvih Vinica in Pobrežje, vendar tudi tu niso izpričani za sama obzidana trga ali njuno neposredno bližino. V Vinici je po urbarju iz leta 1674 obstajal letni sejem (*ein khürchtag*) v nedeljo po vnebohodu,¹⁷⁸ ki ga urbar iz let 1711–1715 pomenljivo ne pozna več, čeprav govori o proščenjih v viniški okolici.¹⁷⁹ Medtem ko so v tem času na podeželju

¹⁷⁶ Haupt-Ausweis 1817, str. 53.

¹⁷⁷ B. Golec, Družba, str. 733–733.

¹⁷⁸ D. Kos, Urbarji, str. 468–469.

¹⁷⁹ ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, 2. del, urbar Vinica 1711–1715, s. p., Gerechtigkeiten zu diesem geschloß Wainitz gehörig.

vznikali številni novi sejmi, so v pobreškem in viniškem gospostvu izpričano ugasnili celo že obstoječi trije letni sejmi. V letih 1712–1714 je namreč grof Jurij Sigmund pl. Purgstall zaman prosil na dvoru, da bi mu dovolili obnoviti omenjeni viniški sejem in dva v gospostvu Pobrežje, prvega v nedeljo po sv. Juriju in drugega v nedeljo po sv. Marjeti.¹⁸⁰ Presemetljivo je, da zavrnitve prošnje nista zakrivali mnenji sosednjih mest Metlike in Črnomlja, ki sta bili obnovitvi sejmov celo naklonjeni, temveč odklonilno poročilo Novomeščanov, češ da bi sejmi tik ob meji njihovim sejmom odtegnili pritok živine in drugega blaga s Hrvaškega.¹⁸¹

Ob slabi dokumentiranosti, še posebej do sedemdesetih let 17. stoletja, se poraja vprašanje, koliko so Purgstalli in drugi lastniki svoje trge dejansko podpirali pri pridobivanju funkcij, kakršne naj bi imelo pravo trško naselje. Glede na zgornji primer bi mogli skleniti, da na gospodarskem področju, pri neagrarnih dejavnostih, ni zaznati vidnih uspehov. Pogoji za obstanek trgovine in obrti so bili sicer vseskozi precej boljši v Vinici, kraju s staro naselbinsko tradicijo, kakor v Pobrežju, ki se je lahko po funkcijah in pomenu veliko lažje primerjalo s Kostelom. Oba sta namreč ležala ob manj pomembni prometnici in bila drugače kot Vinica tudi brez cerkvenoupravnih funkcij – sedeža župnije. Cerkevno središče je namreč z nedeljskim bogoslužjem že samo po sebi pritegovalo sejmsko-tržno dejavnost, čeprav le-ta v Vinici očitno ni prerasla v stalni tedenski sejem, kakršen se je denimo iz nedeljskega sejmarstva razvil v Semiču.¹⁸²

Še slabše smo poučeni o obstoju obrtnih panog in sploh o navzočnosti obrtnikov med trškimi hišarji. Spričo narave virov je namreč komajda znana poklicna struktura trškega prebivalstva. Zgovorna je odsotnost poklicev v za to namenjeni rubriki terezijanskega katastra, vendar ne gre za osamljen primer, saj naletimo na neizpolnjeno rubriko tudi pri nekaterih pomembnih trgih. Čeprav je sreda 18. stoletja že doba zatona, pa vseeno ni oprijemljivih podatkov, da bi bilo v preteklosti kdaj bistveno drugače. Na živahnejšo obrtno dejavnost moremo sklepati samo v Vinici, dokler se je tam še zbirala deželna vojska in so jo narekovala potrebe, a tudi te so imele prej ko ne samo priložnostni značaj. Mlajši urbarji, začenši z viniškim iz leta 1674, dajejo zelo malo podatkov o poklicih. V Vinici srečamo denimo samo dva padarja v urbarju 1711–1715.¹⁸³ Zgovornejši je sočasni urbar za Pobrežje, ki med 17 hišarji poleg padarja in mizarja navaja lovca in valpta, dva tipična poklica grajskih uslužbencev. Med slednjimi so v naslednjih dveh urbarjih iz let 1718–1722 in 1737 brodnik, uskoški vojvoda in kuhar, katerega kuhanje je odtehtalo vse letne urbarialne obveznosti od hiše in zemljišč.¹⁸⁴ O pravih obrtniških poklicih nimamo torej z izjemo mizarja nobenih poročil. Kolikor je v obravnavanih trgih živel obrtna dejavnost, pa moremo upravičeno sklepati, da ni presegala ravni najosnovnejše vaške obrti na čelu z nepogrešljivim kovačem. O kakšni cehovsko organizirani obrti ni moglo biti govora, saj celo najbližji mesti Črnomelj in Kočevje sredi 18. stoletja kot edini na Kranjskem nista premogli nobenega lastnega ceha niti roko-delcev, vključenih v cehe drugod.¹⁸⁵

Za gospodarski razvoj vseh treh fortifikacijskih trgov sta bila odločilnega pomena navzočnost gradu kot sedeža gosposčine ter taborskega obzidja, za katerim je imel okoliški kmečki živelj svoje kašče oziroma shrambe. Obe vlogi grajsko-trškega kompleksa sta po-

¹⁸⁰ ARS, Vic. A., šk. 183, I/103, lit. K I-5, 13. 12. 1712, 22. 3. 1714, s.d.

¹⁸¹ Prav tam, s. d. (po 20. 1. 1713), 26. 2. 1713, 3. 4. 1713.

¹⁸² B. Golec, Družba, str. 294.

¹⁸³ ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, 2. del, urbar Vinica 1711–1715, fol. 1–5.

¹⁸⁴ ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, 1. del, urbar Pobrežje 1711–1715, fol. 1–3; knj. 3, urbar Pobrežje 1718–1722, s. p.; knj. 8, urbar Pobrežje, s. p.

¹⁸⁵ B. Golec, Družba, str. 544.

gojevali večjo frekventnost ljudi ter živahnejši pretok blaga in denarja. Poleg tega sta gospodarsko življenje Vinice zaznamovala zbiranje deželne vojske in proviantno skladišče za Hrvaško krajino, dokler ni bilo le-to s spremenjenimi varnostnimi razmerami opuščeno. O številu podložniških kašč smo dobro poučeni edinole za Pobrežje v prvi polovici 18. stoletja, ko so jih postopno povsem opustili. Tako jih je bilo v letih 1711–1715 še 45, četrto stoletja pozneje leta 1737 le še 33, od tega štiri opustele, do srede 18. stoletja pa so očitno propadle tudi te, saj jih terezijanski kataster ne omenja.¹⁸⁶ Za Kostel imamo samo sumarični podatek iz leta 1570, ko je bilo v trgu 27 kašč, neupoštevaje kašče domačih podložnikov,¹⁸⁷ medtem ko poznamo za Vinico zgolj navedbo v urbarju iz let 1711–1715, da se od vsake prodane kašče (*aines gaden in vndt auserhalb des geschlossesß*) plača v grad deseti pfennig.¹⁸⁸ Njihovo število se je v naslednjih desetletjih močno zmanjšalo, dokler jih niso pred sredo 18. stoletja tako kot v Pobrežju in Kostelu sploh v celoti opustili.¹⁸⁹

Pravno-upravni položaj obkolpskih trgov in njihovih prebivalcev

Pri posameznih kranjskih trgih novoveškega nastanka je sicer zaslediti precej različno stopnjo razdeljenosti med zemljiške gospode, a vendar je bilo sredi 18. stoletja pri veliki večini, tako kot v starejših srednjeveških trgih, nad 80% domov podložnih domačemu (teritorialnemu) zemljiškemu gospostvu.¹⁹⁰ Kostel in Pobrežje sta kajpak v celoti pripadala gradovima, katerih preddverje sta predstavljala.¹⁹¹ Enako velja za obzidani del Vinice, ne pa za Vinico kot celoto, ki je kazala izrazito razcepljenost med zemljiške gosposčine. Tako je po močnem demografskem nazadovanju sredi 18. stoletja komaj tretjina domov spadala pod viniško graščino, skoraj polovica pod župnišče in dobra petina pod gospostvo Krupa.¹⁹² Po tem je bila Vinica primerljiva s tipično vaškimi naselji in je skupaj z Rako močno odstopala od večine kranjskih trgov.¹⁹³

Kakor pri vseh drugih trgih v slovenskem in širšem prostoru so glavnino prebivalstva v razliko od mest sestavljali navadni podložniki. Šele od tu naprej se začenjajo razlike v pravnem položaju med trškimi skupnostmi in znotraj le-teh med njihovimi posameznimi člani. Pravni status trške skupnosti sta določala zlasti dva atributa: 1) pravna narava zemljišč in 2) stopnja trške avtonomije. V obeh pogledih so obkolpski trgi tipični predstavniki trgov novoveškega nastanka.

Vse tri taborsko-utrdbene trge je kot skupna značilnost povezovala enaka pravna narava zemljišč. Medtem ko so slednja v starejših trgih srednjeveškega izvora tako kot v mestih povečini veljala za prostolastna, so v pozno nastalih trgih praviloma pridobila le kupnopravni položaj.¹⁹⁴ Najpozneje v začetku 18. stoletja so uživali kupnopravni značaj hiše, vrtovi in

¹⁸⁶ ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, 1. del, urbar Pobrežje 1711–1715, fol. 8–10; knj. 3, urbar Pobrežje 1718–1722, s. p.; knj. 8, urbar Pobrežje 1737, s. p. – ARS, TK RDA, N 130.

¹⁸⁷ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-3, urbar Kostel 1570, s. p., Kasstenzinß.

¹⁸⁸ ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, 2. del, urbar Vinica 1711–1715, s. p.

¹⁸⁹ ARS, TK RDA, N 130, N 150, N 202.

¹⁹⁰ B. Golec, Družba, str. 341.

¹⁹¹ ARS, TK RDA, N 150, No. 8, 8. 3. 1758; N 130, No. 13, s.d.

¹⁹² ARS, TK RDA, N 202, No. 10, 29. 11. 1756; N 125, No. 16, 4. 9. 1754; N 40, No. 12, 5. 9. 1754.

¹⁹³ Rako so si delili štirje gospodje, pri čemer je imelo kostanjeviško gospostvo komaj dobro četrtno podložnikov ali precej manj kot samostan Studenice (40,4%), domača župnija in stiški Bajnof pa približno po petino. – ARS, TK RDA, N 4, ad No. 28, ekstrakt iz urbarja, s.d.; N 12/I, No. 56, 4. 8. 1757; L 16, No. 9, 23. 9. 1756; TK BT, N 12 III/No. 232, s.d.

¹⁹⁴ Prim. B. Golec, Družba, str. 352.

druga zemljišča tržanov Pobrežja ter tistega dela Vinice, ki je spadal pod domači grad, tedaj skupaj s Pobrežjem v rokah Purgstallov. Pobreški "purgarji" so ob prodaji svojih zemljišč plačevali gospodstvu dajatvi 20. in 10. pfeniga, viniški pa samo desetega.¹⁹⁵ Težko si predstavljamo, da bi bilo sredi 18. stoletja drugače v tržcu Kostelu, saj so po terezijanskem katastru vse hube kostelskega gospodstva kupnopravne in kot take podvržene plačilu 10. pfeniga.¹⁹⁶ Pri tem je zanimivo, da je posest v Pobrežju konec 18. stoletja veljala samo za zakupno in so jo lahko gospodarji iz "burga" (*aus der Burg Freyenthurn*) enako kot drugi podložniki šele proti plačilu prevedli v kupnopravno.¹⁹⁷ Do nazadovanja pravic Pobrežanov do njihovih zemljišč je torej prišlo v 18. stoletju, najverjetneje sredi stoletja, ko je prešlo gospodstvo od Purgstallov na Gusiče. Pobrežani takrat očitno niso imeli zadostnih zagotovil o kupnopravni naravi svojih zemljišč, ki bi bila izrecno zapisana v tedaj aktualnem urbarju,¹⁹⁸ poleg tega pa se je glavnina naselja izza obzidja prenesla v Purgo.

Glede podložniških obveznosti do zemljiških gospodov so bili prebivalci treh obkolp-skih trgov v podobnem položaju kot gospodarji v drugih obgrajskih trgih. V primerjavi s podložniki na hubah so uživali nekoliko drugačen položaj, kar ni vedno pomenilo samo ugodnosti. Podložniške obveznosti so se namreč odmerjale glede na obseg posesti, zato jim kot hišarjem ali kajžarjem pač niso naložili toliko dajatev in odmerjene tlake kot kmetom na hubni zemlji. Viniški hišarji, podložni graščini Vinica, so leta 1674 celo edini od vseh podložnikov te gospoščine imeli odmerjeno naturalno oziroma denarno tlako in na drugi strani manjše dajatve od kmetov.¹⁹⁹ V začetku 18. stoletja je bila podoba že močno spremenjena, saj so po urbarju 1711–1715 "alle dise Burger" namesto tlake prenašali pisma, in vsako leto napredli povesmo prediva, kar je očitno pomenilo novo obveznost, ki so jo po besedah urbarja tedaj opravljali že brez ugovarjanja.²⁰⁰ Sredi 18. stoletja so po terezijanskem katastru prav tako le občasno nosili pisma,²⁰¹ podobno kot kajžarji domače župnije, ki so se na poti in s prenašanjem pisem zamudili približno tri dni na leto.²⁰² Hišarji pod gospodstvom Krupa so predvsem zaradi oddaljenosti od zemljiškega gospoda tako konec 17. kakor sredi 18. stoletja uživali privilegiran položaj brez vsakršne tlake, kar jih je opazno ločevalo od kmetov po vaseh²⁰³ pa tudi od trških podanikov Vinice in župnije.

Pobreški "purgarji" so imeli po urbarju iz let 1711–1715 nekaj več obveznosti, saj so poleg denarnih dajatev od vsakega zemljišča dajali še desetino od žita, vina, čebel in prirastka živine. Za vsako zaklano govedo je nadalje gospodstvu pripadel jezik in od drobnice jetra oziroma pfenig za vsak funt mesa. Možno je bili dolžni nositi pisma po okolici ter do Karlovca in Novega mesta, "purgarice" (*die Burgerinen*) pa so prale grajsko perilo. Tako kot v Vinici so pri vsaki hiši na leto napredli še po eno povesmo prediva.²⁰⁴ Po terezijanskem katastru iz leta 1754 so bile obveznosti "purgarjev" le malenkostno drugačne. Vso tlako je predstavljalo prenašanje pisem po Beli krajini in pranje perila, ostala pa je tudi obveznost

¹⁹⁵ ARS, Gospodstvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, 1. del, urbar Pobrežje 1711–1715, fol. 7; 2. del, urbar Vinica, fol. 6.

¹⁹⁶ ARS, TK RDA, N 150, No. 17, 26. 5. 1753.

¹⁹⁷ ARS, Gospodstvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 20, urbar Pobrežje 1788–1790, fol. 1–9; knj. 23, urbar Pobrežje 1796–1799, fol. 1–12.

¹⁹⁸ Zabeležbo iz urbarja 1711–1715 o prodaji zemljišč "purgarjev" pogrešamo denimo v obeh mlajših urbarjih iz let 1718–1722 in 1737 (prav tam, knj. 3 in 8).

¹⁹⁹ Prim. D. Kos, Urbarji, str. 470–489.

²⁰⁰ ARS, TK RDA, N 202, No. 10, s.d.

²⁰¹ ARS, TK RDA, N 202, No. 10, s.d.

²⁰² ARS, TK RDA, N 40, No. 12, s.d.

²⁰³ D. Kos, Urbarji, str. 512–515. – ARS, TK RDA, N 125, No. 16, 4. 9. 1754.

²⁰⁴ ARS, Gospodstvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, 1. del, urbar Pobrežje 1711–1715, fol. 7.

oddaje mesa. Zanimiv je podatek, da je pobreško gospostvo za prenašanje pisem na daljavo in za t. i. deželskosodne potrebe (*in landtgericht nothwendigkeiten*) uporabljalo Vlahe iz Bojancev in ne domačih "purgarjev".²⁰⁵

Kaže, da so bili kot priročna delovna sila za tekoča opravila na dominikalni zemlji in v gradu najbolj obremenjeni Kostelci. Potem ko reformirani urbar iz leta 1570 samo dvema nalaga denarno obveznost in vse ostale oprošča dajatev,²⁰⁶ očitno v zameno za stražarsko službo, je skupno 11 gospodarjev sredi 18. stoletja nosilo precej težja bremena. Obdelovali so vrtove, nosili žito v mlin in opravljali vsa dela v gradu, skupaj okoli 160 dni na leto. Podobno kot v Pobrežju, a še v večji meri, so tu nekatera opravila, drugod pridržana tržanom, kot prenašanje pisem, straženje gradu in lovljenje hudodelcev, nalagali kmetom in ne prebivalcem trga (*marktler*).²⁰⁷

V pogledu pravno-upravnega razvoja so obkolpski taborsko-utrdbeni trgi ostali na stopnji sodno-upravno neavtonomnih trgov. Le-ti so pravno funkcionirali zgolj kot navadne soseske podložnikov, ne da bi premogli lastne predstavniške organe. Četudi so se njihovi prebivalci označevali s "purgarji", so bili to samo nominalno, brez utemeljitve v pravnoformalnem statusu tržanov. Delitev na polnopravne tržane in netržane so namreč poznali samo sodno-upravno avtonomni trgi, t. j. oni z voljenim trškim predstojništvom, lastno upravo in prvostopenjsko sodno instanco. Na Dolenjskem je bilo takih v zgodnjem novem veku pet, na celotnem Kranjskem pa sedem ali največ osem, vsi srednjeveškega nastanka, kar glede na 23 Valvasorjevih trgov pomeni komaj tretjina. Ostali trgi, zvečine nastali šele v zgodnjem novem veku, so uspeli izoblikovati kvečjemu zametke lastne uprave in sodstva, pri čemer moremo vsaj polovico trgov označiti kot povsem neavtonomne.²⁰⁸

Za prebivalce vseh kranjskih trgov, vključno z miniaturnimi in še tako malopomembnimi, kakršen je bil denimo Kostel,²⁰⁹ je v zgodnjem novem veku vendarle izpričana uporaba pojma "purgarji" (*Bürger, purger, burger*). Na eni strani je šlo za celoto trških gospodarjev in v širšem pomenu za trške prebivalce nasploh, pri sodno-upravno avtonomnih trgih pa so bile to v ožjem smislu osebe, posamič sprejete v gremij polnopravnih tržanov. Formalnopravno delitev na tržane in netržane potrjuje poleg svetnih dokumentov zlasti raba pojma "civis" v župnijskih matičnih knjigah, razširjena samo pri sodno-upravno avtonomnih trgih. Drugje jo v celoti pogrešamo ali pa gre zgolj za osamljene pojave poimenovanja, ko je kot "civis" izjemoma označen kak trški veljak.²¹⁰ Pri Kostelu in Pobrežju takega primera v cerkvenih maticah ne zasledimo, v Vinici pa enkrat samkrat v prvi polovici 18. stoletja.²¹¹ Prebivalci obravnavanih treh trgov se tudi v svetnih dokumentih individualno ne navajajo kot "Bürger", ampak nastopajo s tem naslovom le v množini kot skupnost gospodarjev. Ker je kolektivno poimenovanje "Bürger" dokumentirano v virih za še tako malopomembne nominalne trge, ni dvoma, da so se povsod tudi v živem jeziku naslavljali s "purgarji". Končno je takšno samo-poimenovanje izpričano leta 1751 v slovenski prisegi "purgarjev" Starega trga v Poljanah.²¹²

²⁰⁵ ARS, TK RDA, N 130, No. 30, 12. 12. 1754.

²⁰⁶ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-3, urbar Kostel 1570, s. p.

²⁰⁷ ARS, TK RDA, N 150, No. 8, 8. 3. 1758.

²⁰⁸ Prim. B. Golec, Družba, str. 381 sl. – Ob dolenjskih avtonomnih trgih Radeče, Mokronog, Litija, Žužemberk in Ribnica sta voljeno zastopstvo premogla še gorenjska trga Bela Peč in Vače, le krajšo dobo pa tudi Tržič (isti, str. 137–138, 328, 329, 436–437).

²⁰⁹ ARS, Vic. A., šk. 75, I/43, lit. C II-5, 1. 2. 1614: "... burgersleuthen alhie zu Costel."

²¹⁰ Prim. B. Golec, Družba, str. 469.

²¹¹ Pri poroki Matije Zorana in Marije Vlahovič 19. 11. 1732 je slednja označena v ablativu kot "cive Vinicensi (!) Marina filia libera def./uncti/ Joannis Vlahovich ex Viniczae" (NŠAL, ŽA Vinica, PMK 1718–1744).

²¹² Boris Golec – Stane Okoliš, Turjaški arhiv na Dunaju in njegovi slovenski dokumenti, v: Arhivi XIX (1996), str. 126–127.

Prebivalci široke palete trgov, od sodno-upravno avtonomnih do zgolj nominalnih, so bili sicer vsi z redkimi izjemami le nekoliko imenitnejši podložniki, a pravno še vedno samo podložniki in rojenjaki, zato je toliko pomembnejši razlikovalni element s kmečkim življenjem predstavljala premoženjska diferenciacija. Še posebej pri gospodarsko šibkih nominalnih trgih je bistveno razliko med trgov in okolico zarisalo samo prestižno naslavljanje s trgov in tržani – »purgarji«.

Purgarski naslov, v sodobnih dokumentih in v živi rabi tako kot pri mestih neredko oznaka za celotno trško prebivalstvo in ne le za njegov vodilni sloj, je trške »purgarje« hkrati vsaj po imenu enačil z mestnimi, vendar v pravnem pogledu med enimi in drugimi takorekoč ni bilo stičnih točk, razen da so v tistem manjšem delu kranjskih trgov, v katerih se je razvila sodno-upravna avtonomija, formalnopravni tržani v omejenem obsegu uživali politične pravice znotraj trške avtonomije. Oprelitev trških »purgarjev« v neavtonomnem trgu in razliko z mestnimi »purgarji« je leta 1730 jedrnatopisal upravitelj gospostva Poljane, pri katerem si izposojamo naslednjo oznako prebivalcev Starega trga v Poljanah: *“...das die markter nuhr urbars burger seint und mit anndern statt burgern sich nicht gleichen können, massen die dero robath nebst des robath geldts auch zünßwein und zünßgetreider alhero in das geschloss /.../ jährlich zahlen müssen”*.²¹³ Prvo od obeh poimenovanj – »märktler« (*markter*) – je za celoto trškega prebivalstva veliko ustrežnejše in ima enak pomen tudi v sodobni nemščini. V zgodnjem novem veku sicer nanj naletimo razmeroma redko,²¹⁴ tako denimo v terezijanskem katastru sredi 18. stoletja pri Kostelu.²¹⁵

Trije obkolpski trgi so mogli seveda že zaradi svoje specifične lege in majhnosti komajda upati, da bi jim zemljiško gospostvo takorekoč na grajskem dvorišču dovolilo izvrševati še tako omejeno nižje sodstvo in (samo)upravo. Poleg tega v okolici niso imeli nikakršnih zgledov, na katere bi se pri tovrstnih pretenzijah lahko oprli. Edini starejši obkolpski trg Poljane (Stari trg ob Kolpi) se namreč prav tako ni dvignil nad raven sodno-upravne neavtonomnosti, najbližji avtonomni trgi in njihovi posnemovalci pa so ležali v severnem delu Dolenjske onstran Gorjancev in Kočevskega Roga.

V razpoložljivih virih ni nikakršnih indicev, da bi obravnavani taborsko-utrdbeni trgi kdaj koli premogli vsaj skromne elemente lastne uprave ali nižjega sodstva, s katerimi bi se vsaj na videz približali trgov z razvito sodno-upravno avtonomijo. V nekaterih sorodnih neavtonomnih trgih je denimo izpričan poseben »rihtar«, ki pa niti ni bil vedno predstavnik trške skupnosti, ampak je šlo lahko za gosposčinske uradnike z zelo različnimi pristojnostmi. Zgovoren primer je t. i. »rihtar« v Starem trgu ob Kolpi, omenjen poznega leta 1781 kot navaden gosposčinski uradnik, ki ga imenuje upravitelj.²¹⁶ Kot tak ni imel dosti večjih

²¹³ HHStA, AAU, A-VII-4, Conv. 3, 14. 8. 1730.

²¹⁴ Še največkrat je izpričan v terezijanskem katastru kot oznaka za celoto trških posestnikov. Zaslediti ga je denimo pri Ribnici, ki pa je sicer formalnopravno delitev na tržane in netržane (ARS, TK RDA, N 169, No. 2, 23. 11. 1751).

²¹⁵ ARS, TK RDA, N 150, No. 5, s.d., No. 8, s.d.

²¹⁶ HHStA, AAU, Urkunden, 1781 VIII. 1., Dunaj. – Rihtar je omenjen v svoboščinskem pismu, s katerim je lastnik poljanskega fideikomisa vojvoda Henrik Auersperg Tržanom potrdil tržanski naslov (*bürger*) in kupnopravni značaj njihovih šestih hub. Tudi rihtar je označen kot »njihov«, a ga je vsakokrat imenoval gosposčinski upravitelj (*durch ihren richter, welchen jederzeit unser verwalter zu ernennen hat*). Zelo verjetno je Stari trg premogel rihtarja že pred jožefinsko dobo, vendar ta poprej pomenljivo nikoli ni omenjen v kontinuirano potrjevanih trških privilegijih in drugih virih pravnega značaja. Postavljalo ga je namreč gospostvo in ni bil sestavni del trških svoboščin, ampak je leta 1781 omenjen zgolj mimogrede kot pobiralec deželno knežje kontribucije. Prav tako mu niso pripadale nikakršne nižjesodne ali upravne pristojnosti, saj je izrecno zapisano, da so Tržani, prebivalci Starega trga, kot rojenjaki podvrženi gospostvu (*mit der erbhold-schafts instanz unterworfen*) ter dolžni dajati vsa pisma in listine v sestavo gosposčinski uradni pisarni.

pristojnosti od vaškega župana, nad katerega ga je dvigal predvsem ali zgolj »imenitnejši« naslov.

Kot vse kaže, je imelo do prve polovice 18. stoletja lastnega župana Pobrežje, pri čemer ni jasno, ali imamo opraviti z edinstvenim, od drugod neznanim primerom trškega župana, ali morda z županom širšega območja. Po urbarju 1718–1722 je bil namreč Marko Kavran iz trga oproščen dajatev zaradi opravljanja županske funkcije (*als Supan*). Ni izključeno, da sploh ni šlo za vaškega župana v pravem pomenu besede, saj je Kavran v starejšem urbarju 1711–1715 označen kot valpet (*ambtman*), hkrati pa je kot župan (*alß Supan*) oproščen dajatev. Njegovo ime zasledimo tudi v mlajšem urbarju iz leta 1737, v katerem pa ni več ne valpet ne župan.²¹⁷

Kjer je torej zemljiško gospostvo med trgov in gradom postavilo kakšnega posrednika, tak gosposki uslužbenec razumljivo ni zastopal trške skupnosti navzven niti ne pred zemljiškim gospodom in še manj v sporih z njim. Imenovanje posrednika s takšnim ali drugačnim imenom so kajpak tudi pri neavtonomnih trgih narekovali praktični razlogi. Kjer sta grad in trg predstavljala fizično celoto, tovrstnih potreb preprosto ni bilo, saj je sodno-upravno oblast utelešal gosposki upravitelj s svojim aparatom, pri nekaterih gospostvih hkrati v funkciji deželskega sodnika.²¹⁸

Deželsko sodišče majhnega obsega je izza srednjega veka obstajalo le pri gospostvu Kostel,²¹⁹ medtem ko ga nista premogla gradova Vinica in Pobrežje, ki nista bila sedeža teritorialnih gospostev. Ko pa je Pobrežje v začetku 17. stoletja s pridobitvijo mehovske posesti postalo gospostvo in je komorno gospostvo Metlika prešlo v zasebne roke, se je iz metliškega deželskega sodišča tedaj ali nekoliko pozneje izločilo posebno deželsko sodišče gospostva Pobrežje.²²⁰ Brez deželskega sodstva je tako ostal le viniški grad, pri katerem je od leta 1674 izpričano samo majhno pomirje z nižjimi sodnimi pristojnostmi znotraj metliškega sodišča.²²¹

Zaton obkolpskih trgov in ugasnitev njihovih trških naslovov

Od prve polovice 18. stoletja sledimo pri Pobrežju in Vinici ne le demografskemu pešanju in preselitvi glavnine domov zunaj trškega obzidja, temveč vzporedno postopnemu ugašanju rabe trškega naslova. Florijančičev zemljevid Kranjske iz leta 1744 ju označuje le kot gradova, medtem ko Kostel še naprej ostaja trg.²²² Nekaj let prej Pobrežje in Vinico zadnjič

²¹⁷ ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, 1. del, urbar Pobrežje 1711–1715, fol. 3; knj. 3, urbar Pobrežje 1718–1722, s. p.; knj. 9, urbar Pobrežje 1737, s. p.

²¹⁸ B. Golec, Družba, str. 431.

²¹⁹ ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-2, urbar gospostva Kostel 1494, s.p. – Meje deželskega sodišča so natančno podane v urbarju iz leta 1570: ARS, Vic. A., šk. 83, I/48, lit. G XVI-3, urbar Kostel 1570, s. p., Landtgericht.

²²⁰ Opis meja metliškega deželskega sodišča iz leta 1610 še v celoti vključuje območje Pobrežja, saj teče vzhodna in južna meja od Pobrežja navzgor po toku reke Kolpe (D. Kos, Urbarji, str. 418). Obstoj posebnega deželskega sodišča Pobrežje (Herrschaft Freyenthurn) razkriva nedatirani popis deželskih sodišč na Kranjskem (ARS, Vic. A., šk. 185, I/104, lit. L IV-1, Specification dert in dem löbl: Hertzogthumb Crain befindlichen Landtgerichtern, s. d., 17. stol.), opis njegovih meja iz okoli leta 1666 pa je L. Hauptmann prepisal v gosposki arhivu Turjak (ARS, Priv. A., Ljudmil Hauptmann, Gradivo za historični atlas slovenskih dežel, šk. 3, št. 38, Freyenthurn, s. d., Volgen die neugesetzten canfinen vnd marchstain).

²²¹ D. Kos, Urbarji, str. 468–469, 100–101. – ARS, ARS, Gospostvo Krupa, Pobrežje in Pusti Gradec, knj. 2, 2. del, urbar Vinica 1711–1715, s. p.

²²² J. D. Florijančič, Deželopisna karta.

zasledimo z naslovom trg (*Markt*) tudi v urbarjih, v katerih vse pogosteje nastopata le kot "burg" (*burg, purg*). Od terezijanskega katastra dalje "burg" povsem izpodrine oznako "Markt", končno pa v dokumentih zemljiško-posestne narave ostane zgolj ime kraja brez statusne oznake. V terezijanskem katastru poleg tega tudi Kostel prvič ni več enoznačno trg, temveč oboje – trg in burg (*Marckt Costl oder Purg Kostell, Purg Kostl oder die Marktl*).²²³ Tak razvoj poimenovanja obravnavanih trgov nikakor ni naključen, ampak korenini v njihovi temeljiti preobrazbi, obenem pa sovпада s spremenjenimi merili absolutistične države. Tako je denimo trški naslov v drugi polovici 18. stoletja ugasnil pri vrsti kranjskih nominalnih trgov, zlasti še pri tistih, za katere se je uveljavil pozno ali ne docela.

Poimenovanje "burg", ki ga za obravnavane trge v urbarialnih virih srečujemo od začetka 18. stoletja dalje, v župnijskih maticah pa malo pozneje, je posebno vprašanje, ki bi zahtevalo širšo obravnavo. Etimologija oznake (iz nem. *Burg*) je jasna, kakor tudi to, da "burg" v 18. stoletju ne pomeni obstoječih gradov, ki se vsi po vrsti dosledno imenujejo "schloß", ampak gre za statusno oznako naselja. V naslovu "burg" moremo prepoznati ljudsko poimenovanje "purga",²²⁴ in sicer v enakem ali zelo sorodnem pomenu, kot se je uveljavil v hrvaškem sosedstvu. Purga je namreč na severnem in zahodnem kajkavskem delu Hrvaške krajevno ime za naselja, "ki so bila nekoč mesteca oziroma trgi" (gradiči, varošice). Pomenljivo je, da nosita tako ime dva kraja tik ob meji z Belo Krajino – Severin na Kupi ter Bosiljevo.²²⁵

Glede na pomen oznake je razumljivo, zakaj se v župnijskih maticah posebej dosledno že v 17. stoletju pojavlja izraz »purga« za farno in sejmsko središče Semič,²²⁶ mestoma pa tudi za obgrajsko naselje Krupa.²²⁷ Pojem "burg" kot sopomenko za obzidana trga Pobrežje in Vinico poznajo poleg naslova "Markt" tudi urbarji iz prve polovice 18. stoletja, nakar v matičnih knjigah sredi stoletja z zamudo sledi oznaka "purga".²²⁸ Sredi stoletja nastopa v maticah mestoma kot "purga" še farno središče Podzemelj s sosednjim Zemljem,²²⁹ v terezijanskem katastru pa je "burg" poleg Pobrežja in Vinice tudi obgrajski Gradac.²³⁰ Pojem

²²³ ARS, TK RDA, N 150, No. 5, s. d.; TK BT, N 150, No. 48, s. d.

²²⁴ Prim. 18. 12. 1735 – ex Purg Freythurn, 21. 11. 1739 – ex Purga (NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1726–1740).

²²⁵ Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Dio XII (prikladati-rajčeta), Zagreb 1952, str. 686. – P. Skok, Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Knjiga treća, Zagreb 1973, str. 66. – V. Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno-povjesni rječnik, Zagreb 1908–1922 str. 109, 1197.

²²⁶ Prvič je Semič imenovan "ex Burga Siemich" 31. 3. 1676, 5. 10. 1677 izjemoma kot "ex opido", nakar v 18. stoletju v župnijskih maticah močno prevladuje lastno ime "Purga" pred "Purga Semicensi" ali samo imenom kraja (NŠAL, ŽA Semič, P 1721–1770, M 1721–1784).

²²⁷ 24. 8. 1676 – "ex purga Krupp" in 9. 10. 1677 celo "ex opido Cropa" (NŠAL, ŽA Semič, RMK 1672–1689). – V krupskem urbarju, nastalem malo pred 1707, so navedeni "burger oder inwohner vor dem gschloß Crup" (ARS, Gospodstvo Krupa, Pobrežje in pusti Gradec, knj. 14, urbar Krupa, s. d., fol. 66), v urbarju iz leta 1742 pa "Purgerey Crupp", podobno kot "Purgerey Weiniz" (prav tam, knj. 9, s. p.).

²²⁸ Šele leta 1735 se oznaki "oppidum" za pobrežje pridružijo naslednje oblike: 14. 12. 1735 – "ex Purga Freythuren", 18. 12. 1735 – "ex Purg Freythurn", 21. 11. 1739 – "ex Purga" itd. (NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1726–1740). – Vinica se kot purga omenja prvič 5. 10. 1756 – ex purga Vinicza, 26. 8. 1757 – purga Vinicza (NŠAL, ŽA Vinica, R 1749–1757).

²²⁹ Npr. 13. 12. 1748 – "ex Purga Semel", 1. 7. 1749 – "ex Semelno purga", 23. 8. 1749 – "ex Purga Podsemel" (NŠAL, ŽA Podzemelj, R 1740–1756).

²³⁰ Vinica je v katastru imenovana "burg" pri vseh treh zemljiških gospodih: pri viniški graščini – "Burg Weiniz" (ARS, TK RDA, N 202, No. 10, 29. 11. 1756), pri župnijskem imenju – "Burg Weiniz" (prav tam, N 40, No. 12, 5. 9. 1754) in pri gospodstvu Krupa – "Purg bey Weiniz" (prav tam, N 125, No. 16, 4. 9. 1754). Pobrežje se v fasiji domačega gospodstva imenuje "Burg Freyenthurn" (prav tam, N 130, No. 3, 8, 13, 30), podložniki gradaškega gospodstva v Gradcu pa le enkrat "aus der burg Gradacz" (ARS, TK RDA, N 173, No. 14, 20. 1. 1757).

“purga” je končno postal lastno ime nove vasice Purga, ki so jo nekako sredi 18. stoletja naselili prebivalci pobreškega trga.

Nasprotno ni znano, da bi bila *purga*, razen v terezijanskem katastru (*Purg*), dokumentirana še kdaj kot oznaka za Kostel. Glede na izjemno rabo pojma sredi 18. stoletja, a še to skupaj z običajnim “markt”,²³¹ moremo sklepati, da ljudske oznake “purga” na Kostelskem (skoraj) niso poznali. Lastno ime Trg za kostelski obzidani tržec je bilo namreč premočno, tako da je v celoti nadomestilo celo označbo Kostel, ki se v ljudskem jeziku ne nanaša na trg, temveč na grad in celotno pokrajino.

Na drugi strani je moral biti pojem “purga” močno prisoten v Beli krajini, da se tako Vinica kot Pobrežje od terezijanskega katastra dalje imenujeta samo “burg” (*Burg Freyenturn*, *Burg Weiniz*) in nikoli več “Markt” ali “oppidum”. Pri *purgi* gre torej za nekdanj živo ime, preneseno v pisno obliko iz ljudske rabe, danes pa takorekoč pozabljeno.²³² Ta belokranjska posebnost se, kot smo videli, ne veže samo na naselja s širše priznanim trškim statusom, za katera je poleg nemškega “markt” in latinskega “oppidum” v ljudski rabi vsekakor živelo slovensko ime trg.²³³ Kot sinonim za ime kraja so “purgo” poznali zlasti v Semiču, ki ni bil pravi trg, in tudi na hrvaški strani Kolpe se je pojem uveljavil kot oznaka za lokalne tržne kraje brez naslova trga. Dejstvo, da se Pobrežje, Vinica in Kostel pozno začnejo označevati kot burg/purga na račun dotlej uveljavljenih oznak “markt” in “oppidum” – slednji dve v drugi polovici 18. stoletja pri Pobrežju in Vinici povsem izgineta –, pa samo še potrjuje, da je nova oznaka v njenem primeru odražala določeno degradacijo. Prejšnja nominalna trga sta se v naslovu, na vrednostni lestvici nižjem od trga, izenačila z drugimi belokranjskimi “purgami”.

Značilnost treh obkolpskih trgov in sodno-upravno neavtonomnega tipa trgov nasploh je končno tudi pešanje rabe pojma “purgarji”. Ta je v virih iz 18. stoletja pri nekaterih povsem izginil, potem ko ga je bilo v 16. in 17. stoletju še zaslediti. To sicer ne pomeni, da je prenehala njegova neformalna raba, saj se je ponekod, denimo pri Vinici, ohranila še v polpreteklo dobo.

Od treh trgov taborsko-utrdbenega tipa je v 19. stoletje, kot že rečeno, trški status ohranil edinole Kostel z manj kot desetimi domovi znotraj trškega obzidja. K temu je očitno odločilno pripomoglo prav lastno ime Trg, čeprav je dejansko šlo že sredi 18. stoletja za anahronizem, podobno kot pri naslovnih trgih Svibno in Senožeče. Trg Pobrežje je spričo izpraznitve obzidanega trga in preselitve preostalih prebivalcev v Purgo v drugi polovici 18. stoletja praktično ugasnil tudi kot naselje. Tako je Vinica od srede stoletja po znatnem demografskem upadu edina ohranila posestno stanje približno 30 domov, dejansko pa je izgubila funkcije, ki bi še mogle upravičiti trško poimenovanje. Potem ko je trški naslov Pobrežja in Vinice v uradnih dokumentih povsem ugasnil, se je spomin nanj pozneje mestoma še odrazil v narativnih oziroma neuradnih zapisih, pri Pobrežju nazadnje konec 18., pri Vinici pa v prvi polovici 19. stoletja.²³⁴

²³¹ Edinole za Kostel nastopata “trg” in “burg” skupaj – Markt Costl oder Purg Kostell (prav tam, N 150, No. 5, s.d.) ob večinoma uporabljanem izrazu “Markt”.

²³² Nobenih otipljivih rezultatov ni dalo niti poizvedovanje med 20. in 24. julijem 1998 v Vinici, Pobrežju in Predgradu; v slednjem poznajo Purgo le kot (mikro)toponim.

²³³ Vprid splošni uporabi naziva trg govori tudi oznaka Terch Grätz oder Pusti Graez sredi 18. stoletja za neznatno naselje Pusti Gradec pri Dragatušu (ARS, TK RDA, N 125, No. 15, s.d.), pri katerem gre za očitno neuspeli poskus uveljavitve trga, ki sega vsaj v konec 17. stoletja (D. Kos, Urbarji, str. 544).

²³⁴ F. A. Breckerfeld opisuje grad in trg Pobrežje konec 18. stoletja v svoji Topografiji Kranjske (ARS, Gospostvo Dol, fasc. 123, Topografija Kranjske, pag. 215–217), Vinica pa je kot trg denimo navedena v uvodnem topografskem opisu k cenilnim operatom iz leta 1832 (ARS, Franciscejski kataster za Kranjsko, Cenilni operati, N 342, 21. 3. 1832).

Zusammenfassung

Entstehung und Entwicklung von slowenischen Bürgersiedlungen in der Folge der antitürkischen Tabore

Boris Golec

Bei der Behandlung der Problematik der antitürkischen Tabore und Bürgersiedlungen blieb der Aspekt der Genese von Stadt und Markt aus der Taborsiedlung als eines besonderen Typs des antitürkischen Tabors von der slowenischen Geschichtsschreibung völlig unbeachtet. Die typischen Taborsiedlungen, die von einer Ringmauer umgebenen festen Siedlungen (ihrem Wesen nach verschiedenen Ursprungs), entstanden überwiegend in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts und dienten zur Abwehr von Türkenfällen. Als solche stellen sie eine Besonderheit des küstenländischen Teils von Slowenien dar, vor allem im zentralen Görz, dennoch kommen sie in leicht abgewandelter Form - einer engen Symbiose von Tabor und Burg - auch in einem anderen Teil Sloweniens, an der krainisch-kroatischen Grenze an der Kolpa (Kulpa-Fluß) vor.

Die jüngste slowenische historische Stadt und neben Görz/Gorica die einzige im Land Görz ist Sv. Križ na Vipavskem (Hl. Kreuz im Wippacher Boden), das heutige Vipavski Križ. In formaler Hinsicht entstand sie aufgrund eines landesfürstlichen Privilegiums, das 1532 den damaligen Tabor Križ (Tabor-Kreuz) zur Stadt erhob. Die Gründe für diese späte landesfürstliche „Gründung“ des Städtchens liegen vor allem in den außerordentlich guten Beziehungen der Familie Thurn (della Torre) zum Herrscherhaus. Diese anachronistische Tat verlieh der neuerhobenen Stadt eine völlig andere Bedeutung im Vergleich zu den vier landesfürstlichen, sogenannten „Militärstädten“ in Südkrain, die ihre Stadtrechte erst in den siebziger Jahren des 15. Jahrhunderts erhielten. Im Gegensatz zu den letzteren lag Sv. Križ in privater adeliger Hand ohne eigene Verwaltung und Gerichtsbarkeit, seine Einwohner wurden nur dem Namen nach Bürger, verblieben jedoch zugleich Untertanen der gleichnamigen Grundherrschaft. Auch in wirtschaftlicher Hinsicht entwickelte sich Sv. Križ tatsächlich nie zu einer Stadt, sondern verblieb ein Marktdorf und schwach entwickeltem Gewerbe, das seit den dreißiger Jahren des 17. Jahrhunderts vom Kapuzinerkloster geprägt wurde.

Die drei Burgen und Tabore an der Kolpa: Kostel, Vinica (Weiniz) und Pobrežje (Freyenthurn), die sich in der frühen Neuzeit auf informellem Wege als Markt zu bezeichnen begannen, blieben in mancherlei Hinsicht hinter den Märkten älteren Datums zurück. Die Durchsetzung des Markttitels war in ihrem Fall keine so große Besonderheit wie die Stadtrechte von Sv. Križ, gehörten sie doch zu einem Dutzend neu nominierter frühneuzeitlicher Märkte des südlichen Krains, eines Grenzlandes des Reichs, das sich durch dieses Phänomen nicht nur von den slowenischen, sondern auch von den österreichischen Erbländern abhob. Die Ringmauer als Statussymbol berechtigte bei den Märkten an der Kolpa umso mehr zum Markttitel. Kostel, Vinica und Pobrežje waren ihrer Beschaffenheit nach taborbefestigte Märkte mit schlecht entwickelten Funktionen, wie sie maßgebend für echte Märkte sind. Während Kostel und Pobrežje in demographischer Hinsicht auf dem Niveau von Miniaturmärkten mit ausgesprochenem Refugiumsscharakter und zahlreichen untätigen Gaden verblieben, fungierte Vinica auf seinem Höhepunkt als eine bedeutende Festung, Sammelstelle des Landesheers und Proviantlager für die Militärgrenze. Nach Abklingen der unmittelbaren Türkengefahr setzte bei allen drei Orten ein unaufhaltsamer Niedergang ein, vor allem bei Vinica, das von der zweiten Hälfte des 17. bis zur Mitte des 18. Jahrhunderts nicht weniger als die Hälfte der ehemaligen Häuser verlor. Seit der Mitte des 18. Jahrhunderts existierten die Märkte an der Kolpa als solche so gut wie gar nicht mehr: die ummauerten Marktkomplexe entleerten sich, die anderen Einwohner verstreuten sich in der Umgebung. Parallel dazu schwand auch der Markttitel und blieb im 19. Jahrhundert nur noch bei Kostel erhalten, einem winzigen Markt, der als einziger innerhalb der Ringmauer ein Handvoll bewohnter Häuser behielt.

Die Stadt Sv. Križ und die taborbefestigten Märkte an der Kolpa haben den Stadt- bzw. Markttitel in größtem Maße ihrer antitürkischen Tabormauer zu verdanken. Das zweite gemeinsame Charakteristikum dieser Nachahmer der echten Städte und Märkte war ihre funktionelle Rückständigkeit.